

І. А. Готун

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ СЕЛИЩЕ ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ (до десятиріччя розкопок пам'ятки)

У 2007 р. Північна експедиція ІА НАН України відкрила поселення доби Київської Русі та монгольсько-литовського періоду в с. Ходосівка у південних передмістях Києва. Вже перший сезон розкопок пам'ятки привів до висновків стосовно високого рівня розвитку матеріальної і деяких елементів духовної культури мешканців цього соціально-економічного феномену, які були сформульовані у статті «Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське». Здійснені впродовж десяти років поспіль подальші дослідження і завершення обробки отриманих за перші п'ять років матеріалів дозволяють повернутись до означеного питання, спираючись на оновлену джерельну базу. Накопичені за час розкопок дані дозволяють характеризувати багатогалузеве господарство мешканців пункту, основні риси їх матеріальної культури, серед яких наявні ті, які вважали невластивими пам'яткам сільського типу і які, навіть за умови врахування останніх фундаментальних розробок археологів-медієвістів з сільської тематики, свідчать, що інформаційні можливості середньовічних селищ півдня Русі ще далеко не вичерпані.

Ключові слова: сільськогосподарські знаряддя, інструменти ремесел і промислів, побутовий інвентар, озброєння і військове спорядження, культові речі, поселення Ходосівка-Рославське, середньовічне селище, давньоруська і монгольсько-литовська доба.

Необхідність подальшого дослідження неукріплених поселень доби Київської Русі підкреслювалась неодноразово. Зокрема, щодо Київської землі П.П. Толочко акцентував на найменшому ступені вивченості цього типу пам'яток [Толочко, 1980, с. 162, 163], вказуючи, що постійний приток створеного у сфері сільськогосподарського виробництва додаткового продукту був основою бурхливого зростання

й розвитку міст на Русі і наголошуючи на необхідності дослідження таких пунктів, де проживала основна маса зайнятого сільським господарством населення — пам'яток, які дають матеріал щодо структури територіальної общини півдня Русі. Дослідник зауважував, що правильне розуміння соціально-економічної природи давньоруського міста багато в чому залежить від знання господарської структури округи, її економічного і демографічного потенціалу, природних умов [Толочко, 1985, с. 5, 6; 1989, с. 79; 1990, с. 3, 4]. На важливість дослідження цієї тематики неодноразово вказував і О.П. Моця [Моця, 1995, с. 141; 1996, с. 45; 2011; 2016, с. 7, 10, 11 та ін.]. А підводячи підсумки робіт з проблематики давньоруського села і окреслюючи перспективи подальших розкопок селищ середньовічної доби вчений констатував фіксацію різноманітних типів поселень, за якими стояли їх конкретні соціально-економічні функції, що досить різнились між собою [Моця, 1991, с. 7, 8]. Відтак, розробка проблем села часів середньовіччя залишається одним із пріоритетних завдань навіть з урахуванням публікацій останніх десятиліть, підсумованих у фундаментальних виданнях [Південноруське ..., 1997; Село ..., 2003]. Передусім це стосується пізнання специфіки кожного села як соціально-економічного феномену, адже «індивідуальні особливості ... поселення ... дозволяють у найбільш яскравій і повній формі змалювати картину реального життя» [Раппопорт, 1967, с. 3] та виявлення певних закономірностей при узагальненні окремих матеріалів. При цьому слід наголосити на спостереженнях, що «не всі сліди виробництва означають наявність ремесла, ... могло існувати і домашнє виробництво, призначене не для збуту, а для задоволення

власних потреб... Аналогічно наявність дорогих імпорتنних речей зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення ... в якості дарів, військових трофеїв тощо» [Раппопорт, 1967, с. 4] і що рибальські, наприклад, знаряддя могли перебувати у будівлі не лише професіонала, а й любителя [Монгайт, 1955, с. 61, 62].

Суттєві матеріали щодо специфіки південноруського села отримано в ході розкопок поселення Ходосівка-Рославське давньоруської та монгольсько-литовської доби, шари якого містять також артефакти періоду неоліту, палеометалів та окремі знахідки I тис. Пам'ятка розташована у південних передмістях Києва і входить до Ходосівського археологічного комплексу. Селище займає поросле по периметру деревами і чагарниками підвищення серед лук і утворених нижньою течією Сіверки та Петилія боліт у широкій заплаві Дніпра біля Ходосівського городища «Кругле», верхній горизонт якого датується добою Київської Русі. Пункт було відкрито у 2007 р., відтоді він щороку вивчається Північною постійнодіючою експедицією Інституту археології НАНУ із залученням волонтерів і студентів-практикантів КНУ ім. Тараса Шевченка, НПУ ім. М. Драгоманова, НУ «Києво-Могилянська академія», ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький педуніверситет ім. Г. Сковороди», Житомирського ДУ ім. І. Франка, Донецького НУ ім. В. Стуса, (м. Вінниця) й інших вишів¹ [Готун, Казимір, 2009; Готун та ін., 2009б; 2009в; 2010б; 2011; 2012а; 2012б; 2012в; 2013б; 2013г; 2014б; 2015; Блажевич, 2016, с. 128, 129].

Під час публікації результатів розкопок селища вже відзначалось, що середньовічний горизонт означеної пам'ятки датується рубежем XI—XII — XIV ст.; поселення привертає увагу високим рівнем розвитку матеріальної та простежених за деякими знахідками елементів духовної культури мешканців; частину з них традиційна історіографія вважала властивими лише міському населенню. Це і предмети озброєння та спорядження воїна і бойового коня, і прикраси, у тому числі коштовні, і досить велика кількість, як для незначного за площею заплавної селища, уламків скляних браслетів. До керамічного комплексу пам'ятки входять фрагменти з одно- та двобічною поливою різних відтінків, а також значна кількість уламків з окремими її смугами, краплями та бризками. Хоч знахідки полив'яного посуду відомі на селищах півдня Русі, статистика цієї кераміки з поселення Ходосівка-Рославське відчутно більша порівняно з даними розкопок інших пунктів. Окремий аргумент важливості вивчення цього селища — специфіка його шару

з розвалами посудин, половинками горщиків тощо, що вказує на збереженість нашарувань і обставини потрапляння до них названих знахідок. При різноманітних напрямках економічної діяльності мешканців ця пам'ятка, на перший погляд, репрезентує тип поселень з багатоструктурним високорозвиненим господарством і високим рівнем добробуту населення, виділений у результаті останніх масштабних досліджень селищ Південної Русі. Але таке явище раніше було простежене відносно крупних сіл, тому фіксація подібного щодо невеликої за площею пам'ятки на незначному заплавному підвищенні стала дещо несподіваною [Готун, 2008; Готун, Казимір, 2010]. Заслугує уваги і виявлений тут осередок обробки бурштину та виготовлення з нього виробів. Вивчено виробничу споруду цього призначення, у її заповненні та у навколишньому шарі зібрано понад 320 заготовок намистин, хрестиків і вставок, готових прикрас, шматків сировини й відходів виробництва, знайдено відповідні інструменти і пристосування [Готун та ін., 2010а].

Отриманим за перші п'ять років матеріалам крім інформаційних повідомлень про результати сезону присвячено низку спеціальних публікацій, де розглянуті різні категорії матеріальної культури мешканців пам'ятки: побутовий інвентар; керамічний комплекс; речі християнського і язичницького культів; елементи озброєння і спорядження вершника та бойового коня і речі подвійного призначення та ін. [Готун та ін., 2013а; 2013в; 2014а; Готун, Гунь, 2014; Гунь, 2011; 2013; Гунь та ін., 2016; Сорокун, 2011 та ін.]. Наявні дані та отримані протягом наступних сезонів матеріали, що проходять лабораторне і кабінетне опрацювання, дозволяють характеризувати різні аспекти життя і господарської діяльності мешканців цього пункту.

Типовими для сільських поселень прийнято вважати знахідки сільськогосподарського інвентарю — наконечників орних знарядь, серпів тощо. Такі відомі й на селищі Ходосівка-Рославське. Прикладом слугують цілий і фрагментований наральники [Готун та ін., 2013в, с. 186] від особливого різновиду рал з полозом типу ЧВ1 [Краснов, 1987, с. 54, рис. 31, 2; Древняя ..., 1985, с. 235, рис. 83, 20]. Використання цього досить специфічного знаряддя було зумовлене, очевидно, особливістю навколишніх лучних угідь. Незначні розміри виявленого на поселенні уламка серпа та ще одного фрагмента, що міг належати як серпу, так і косі, не дають змоги характеризувати ці знаряддя, хоч і дозволяють констатувати сам факт збирання зернових [Готун та ін., 2013а, с. 87; 2013в, с. 187, 196, рис. 1, 9; 11]. Розвиток на поселенні зернового господарства засвідчують і горілі зернівки та їх відбитки, хоч ту їх частину, що простежена на уламках кераміки до фіксації беззаперечних доказів виготовлення посуду

1. Принагідно хочеться висловити вдячність всім, хто брав участь у дослідженні цієї неординарної пам'ятки.

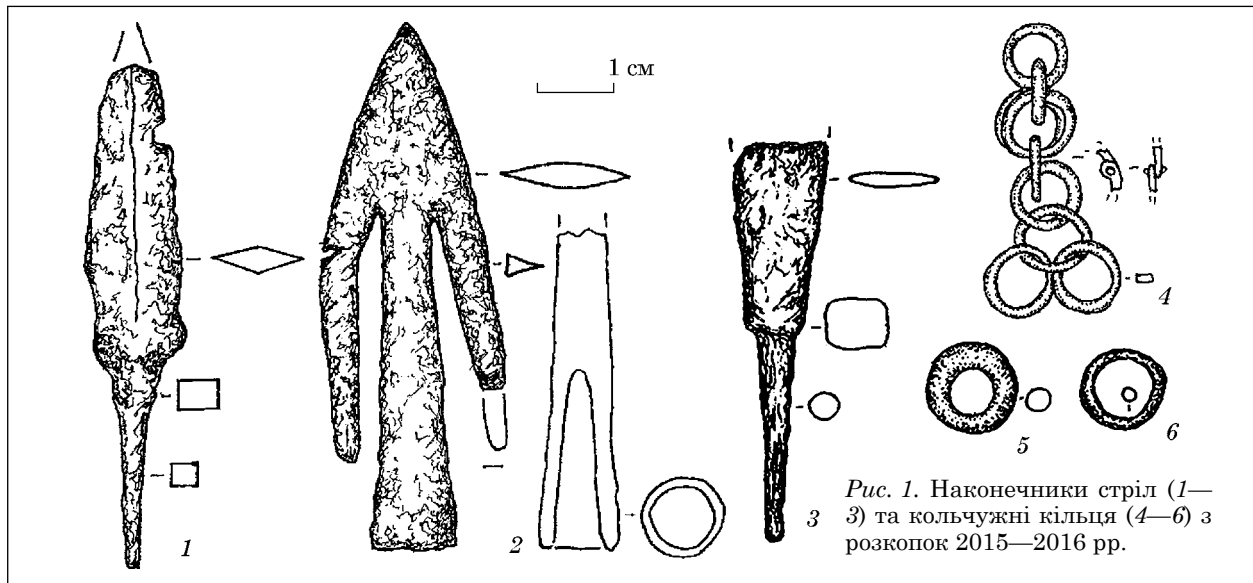

Рис. 1. Наконечники стріл (1—3) та кольчужні кільця (4—6) з розкопок 2015—2016 рр.

безпосередньо на пам'ятці враховувати не доводиться.

Серед специфічних неукріплених пунктів регіону П.П. Толочко виділив у окремий тип селища тваринників у річкових заплавах та у поліських районах [Толочко, 1980, с. 162, 163]. У літературі наведені їх конкретні ідентифікації у басейнах Здвижа, Ужа, Тетерева: на піщаних заплавах дюнах, невеликі за площею (від 30 × 70 до 80 × 150 м), датовані XI—XIII ст. На одній з них, біля Бородянки, проведено розкопки, у ході яких досліджено черинь і передічню яму наземного житла [Иванченко, 1981]. До таких поселень певною мірою можна зарахувати і пункт в уроч. Рославське біля Ходосівки. Ототожнення зроблене за попереднім розглядом остеологічного матеріалу, хоч остаточно колекція ще не опрацьована та за логікою розміщення пам'ятки серед обширних лук. Не суперечить цьому і знахідка коси із трьох уламків, яка від давньоруських кіс-горбуш дещо відрізняється у бік більшої схожості з сучасними виробами [Готун та ін., 2013а, с. 87; 2013в, с. 186, 196, рис. 1, 5], адже за усталеною думкою, на Русі це знаряддя застосовували не для збирання врожаю, а виключно для заготівлі сіна [Древняя ..., 1985, с. 225]. Отримані в ході розкопок дані дозволяють констатувати в числі занять жителів селища крім тваринництва наявність також птахівництва.

При аналізі матеріалів досліджень селища Борки-III на р. Судость з наземними житлами, котлованами типу напівземлянок, численними кістками диких тварин та знаряддями обробки шкур у публікації відзначався неземлеробський характер пам'ятки, акцентувалась увага на незвично високому відсотку кісток диких тварин [Смирнов, Шинаков, 1987, с. 104; Смирнов и др., 1988, с. 91 та ін.]. Археозоологи ідентифікували цей пункт з мисливською займкою літописних бродників [Маслов и др., 1988, с. 64,

65 та ін.], частина археологів запропонувала ототожнення його з князівським заповідником, аналогічним згаданим під 947 р. «ловищам» княгині Ольги [Шинаков, 1988, с. 17, 18 та ін.], чого не виключали й інші дослідники [Зотько и др., 1993, с. 67]. Кістки диких тварин репрезентовані й на поселенні Ходосівка-Рославське, хоч їх відсоток до завершення обробки остеологічної колекції назвати важко. Зрозуміло, що мешканці селища, з огляду на природні умови його розміщення, займались полюванням. На ймовірний розвиток цієї галузі вказують і деякі з наконечників стріл, зокрема металевий типу 2 «втулковий двошипний» і рогові типу 8 «кулеподібні конічні з черешком», схожий на тип 1 «кулеподібні конічні» і тип 5 «томари тупі масивні», а також віднесення до групи «наслідування ромбічним наконечникам», що імітують чи копіюють залізни пласткі стріли і відповідають типам 40, 41, 46, виділеним А.Ф. Медведевим [Медведев, 1966, с. 56, 87, 88, 157, табл. 22, 2, 27, 33; 23, 1; 28, 27, 34, 36, 37; 30, 2], про що вже йшлося [Готун та ін., 2013а, с. 87, 88, рис. 1, 1—3]. Та значне число дорогих речей, незвична насиченість шару уламками скляних браслетів, наявність стаціонарних жител не дозволяє говорити про пункт, як про простий мисливський осередок. Показово, що неподалік селища зафіксовано кілька пам'яток з престижними давньоруськими знахідками, але без слідів синхронних споруд, як у випадку з поселенням між Ходосівкою та Лісниками, щодо якого вже висловлено думку про подібність до осередків промислового характеру типу поселення Борки-III [Північна, 2007, с. 199; Готун та ін., 2009а]. Варто відзначити, що пов'язані з галуззю знахідки, зокрема ще один втулковий двошипний наконечник стріли, зафіксовано на селищі й у 2016 р. (рис. 1, 2).

Частина давньоруських пам'яток ототожнена з промисловими поселеннями рибалок.

З огляду на знахідки відповідних речей таке припущення зроблене щодо заплавного селища Анисів у Чернігівському Задесенні [Шекун, 1992, с. 52]. Разом з тим, зверталась увага на наявність предметів, які свідчать про високий соціальний статус мешканців [Кузнецов, 1987], що привело до ідентифікації поселення з феодальною садибою в складі чернігівської міської агломерації [Кузнецов, Ситий, 1992]. З рибальським селищем ототожнено пункт 6 біля с. Аргамач-Пальна у басейні Бистрої Сосни [Тропин, 1996], із сезонним поселенням рибалок — пам'ятку біля с. Сокіл на Дністрі [Вільшанська, 1988]. При дослідженні селища Ходосівка-Рославське зібрано кістки риб та виготовлені з кераміки й свинцю важки для рибальських сіток, аналогії яким були зафіксовані на низці пунктів [Рабинович, 1952, с. 117, 119, рис. 38, 3—8; Гоняний, 1990, с. 93, 95, рис. 4, 9; Ситий, 1995, с. 131, 132; Шекун, 1995, с. 10; Південноруське ..., 1997, с. 130; Винников, Кудрявцева, 1998, с. 62, 65, рис. 8; Сухобоков, 2012, с. 187, 188, рис. 118, 15, 16; Войнаровський, 2014, с. 46], що вказує й на цю галузь у числі занять мешканців. Показові й рибальські гачки, один з яких значних розмірів [Готун та ін., 2013а, с. 89; 2013в, с. 187, 197, рис. 2, 1; 2014б, с. 148, рис. 1, 10; Готун, 2014, с. 126, рис. 3, 1—3, 7—10]. Спеціалістами відзначено, що гачки з радіусом вигину більше 1 см призначались для крупної риби — шук, сомів, осетрів і застосовували їх не у вудочках, а в закидушках, жерлицях, донках [Древняя ..., 1985, с. 227, 228], тому знахідки з Ходосівки-Рославського слід інтерпретувати саме так. Варто зауважити, що у одного з ходосівських гачків кінець цівки зігнутий у петлю, в іншого — розплющений у лопатку. Це відповідає виділенню свого часу типам «гачок з лопаткою і зубцем» та, з огляду на зламане жало, «з зубцем і петелькою» чи «без зубця з петелькою» [Мальм, 1956, с. 117] та типам, схожим до вказаних за іншими класифікаціями [Шрамко, Цепкин, 1963, с. 78], а також «переметним гачком» [Салмина, 1994, с. 165, 167, 169, рис. 12, 2; Тарасов, 2001], хоч спостереження за побутуванням на Русі різних форм цих знарядь дозволили встановити, що виділити райони поширення окремих їх типів практично неможливо [Древняя ..., 1985, с. 228]. Цікаво, що на селищі Рів-II у Подесенні [Коваленко і др., 1985, с. 288; Простантинова, 1988, с. 34] і пам'ятці біля с. Лави на Бистрій Сосні [Тропин, 1992] мешканці поєднували рибальство і залізобудівну справу, що дозволяє провести певну паралель з Ходосівкою-Рославським, хоч на останньому простежено і свідчення заняття рільництвом. З артефактами рибальської галузі варто згадати ще дві залізні знахідки з селища. Одна з них має широку масивну втулку й вузьку долотоподібну робочу частину [Готун та ін., 2013в, с. 187, 196, рис. 1, 10; Готун, 2014, с. 127, 128, рис. 6, 1]. Її відмінність від наведе-

них у фаховій літературі наконечників пешні [Древняя ..., 1985, с. 229, 242, табл. 90, 9; Захаров, 2004, с. 204, рис. 171] зумовила ототожнення речі з вузьколезовим втульчастим теслом, хоч робочий край таких знарядь, зазвичай, більший, а масивність і значна ширина втулки спричинила припущення про можливість застосування виробу для добування залізної руди тощо. Ще один такий інструмент тонший [Готун та ін., 2013г, с. 199, рис. 1, 2; Готун, 2014, с. 127, 128, рис. 6, 2] і за зовнішніми обрисами значно ближчий до інтерпретованих у присвячених результатах як археологічних [Никольская, 1957, с. 185, 187, рис. 9, 1, 2; Гроздилов, 1962, с. 64, рис. 50, 1; Довженок та ін., 1966, с. 72, табл. III, 8; Тарасов, 2001, рис. 3, а; Тропин, 2004, с. 149, рис. 80, 1, 2; Войнаровський, 2014, с. 44, 45, рис. 4, 17], так і етнографічних [Полесьє ..., 1988, с. 153, рис., 12] досліджень роботах виробам як пешні, хоч, за деякими даними, у XVII—XVIII ст. знаряддя були дещо іншими — виготовленими зі згорнутої в трубку для оформлення втулки вузької металевої заготовки [Мазуров, Цепкин, 2003, с. 129, 130, рис. 1, 5, 6].

Поза сумнівом, як вже відзначено, жителі поселення займались збиральництвом, але здогад про даний вид діяльності виходить лише з логічних міркувань, оскільки археологічні сліди цього промислу в умовах сухого культурного шару важкоуловимі, а випадки фіксації, наприклад, шкаралупи ліщинових горішків у давньоруському колодязі з Автуничів — скоріше виняток, ніж правило. З урахуванням лісів та лук поруч пункту можна припустити і заняття бортництвом та заготівлею допоміжних матеріалів — барвників, дубильних речовин тощо, але матеріальних свідчень ці галузі теж практично не залишають [Готун та ін., 2013а, с. 90, 91].

Важливе місце серед занять населення досліджуваної пам'ятки посідали прядіння і ткацтво. Перша галузь добре простежується за знахідками пряслиць. Більшість із виявлених на селищі виготовлена з пірофілітового сланцю (окремі, незначних розмірів, були, очевидно, намистинами), а одне — виточене з уламка стінки візантійської амфори [Готун та ін., 2013а, с. 91, рис. 4]. Окремо слід згадати урізано-біконічний виріб із свинцю, що формою повторює намистини й прясельця, має менші від останніх розміри, хоч його вага з ними співставима. Віднесена до пряселець схожа знахідка дещо вищих пропорцій і з асиметрією форми відома за результатами розкопок Тімерьовського поселення [Дубов, 1982, с. 235, рис. 37, 13]. Сліди другої галузі зафіксувати важче, адже дерев'яні деталі верстатів в умовах сухого культурного шару півдня Русі, зазвичай, не збереглися, а властиві слов'янам додержавного періоду важки з обпаленої глини у Київській Русі поширення не набули. Але у цьому відно-

шенні привертає увагу одна група свинцевих виробів, відома як на пам'ятках часів Давньої Русі загалом, так і на селищі Ходосівка-Рославське зокрема. Йдеться про конічні та близькі до конічних іноді орнаментовані речі з отвором [Готун та ін., 2013а, с. 90, рис. 3, 7, 8; 2014б, с. 148, рис. 1, 19]. Знахідки ототожнювали з пряслицями, пломбами, гудзиками, ворварками, важками, гирками, але матеріали недавніх досліджень дозволили інтерпретувати їх по-новому. Фіксація при розкопках Новгородського представницької серії цих виробів з волокнами коноплі чи кропиви в каналах, іноді зафіксованими дерев'яними стрижнями, зумовила ототожнення їх з важками до вертикального ткацького верстату або для ручного ткацтва. Сліди деякої деформації на поверхні речей свідчать про їх постійні удари одна об одну, а орнаментовані вироби могли маркувати, наприклад, нитки іншого кольору [Олейников, 2014]. Слід відзначити, що поруч з неоздобленими [Седова, Беленькая, 1981, с. 101, рис. 4, 20, 21; Козловський, 1992, с. 65, 66, рис. 33, 14—19; Зоценко, Брайчевська, 1993, с. 75—77, рис. 18, 3—5; Грибов, Цепкин, 2004, с. 78, 79, рис. 2, 15—18; Захаров, 2004, с. 192, рис. 108; Осипов, Станюкович, 2005, с. 21, 38, табл. IV, 25—30; IX, 19—22; Моця, Казаков, 2011, с. 245, 253; Казимір та ін., 2013, с. 201, рис. 1, 8, 9 та ін.] останні теж непоодинокі [Коваленко, Сытый, 1991, с. 63, 64, рис. 4, 33; Прищепа, 2011, с. 157, рис. 155; Готун та ін., 2013а, с. 90, рис. 3, 9 та ін.], а загалом такі предмети відомі й за межами Русі [Город, 1996, с. 240, 246—248, рис. 76, 4, 14 та ін.].

На ймовірну обробку шкір та хутра вказують склад остеологічної колекції з пункту та кістяні проколки і виготовлений із щелепи молоді свині інструмент типу скобеля чи скребла [Готун та ін., 2013а, с. 88, 92, рис. 1, 5—7, 13]. Непоодинокі на поселенні й шила та швайки [Готун та ін., 2013в, с. 188], які використовували у різних галузях, зокрема й у названій.

Виявлені під час розкопок голки знаходили застосування як в побуті, так і в підсобних промислах типу виготовлення одягу і речей з тканини та їх ремонту; крупні екземпляри, до того ж, могли належати фібулам тощо [Готун та ін., 2013а, с. 92; 2013в, с. 190].

За спостереженнями А.В. Кузи, для давньоруських селищ вирішальне значення мали передусім видобувні промисли, а також заняття, тою чи іншою мірою пов'язані з експлуатацією природних ресурсів: плавлення заліза, випал вугілля, вигінка дьогтю; господарство селян характеризувалось домашнім виробництвом, що повністю забезпечувало побут, за наявності на селищах слідах ковальської, ливарної, ювелірної, гончарної справи [Древняя ..., 1985, с. 103]. А подальший розвиток продуктивних сил і поглиблення процесу поділу праці, як зауважував П.П. Толочко, закономірно приве-

ли до появи промислових селищ, де населення тимчасово (сезонно) або постійно практикувало ремісничу діяльність: виплавку заліза, випалювання деревного вугілля, добування та обробку шиферу [Толочко, 1975, с. 27]. В ході аналізу соціально-економічних особливостей південноруського села П.П. Толочко звертав увагу на сезонні виробничі селища біля с. Лапутьки з легкими наземними будівлями і господарськими ямами, де мешканці сусідніх городищенських центрів займалися «відхожим» залізобудівним промислом [Толочко, 1980, с. 163]. Аналогічна пам'ятка була зафіксована і біля с. Новосілки [Телегін, 1965, с. 98]. Розвивалась галузь і на поселеннях Колонщина, Комарівка, Гульськ, Ліскове, Козарки та ін.

Певною мірою це також стосується і досліджуваної пам'ятки. Сліди металургійного виробництва фіксуються на ній у вигляді численних шлаків, зустрічаються шматки глиняних стінок теплотехнічних споруд, ошлакованих до утворення скловидної маси. І коли частина перших могла маркувати ковальське виробництво, а другі — ковальське, гончарне тощо, то виявлені поруч знахідки беззастережно вказують на саме крично-рудні процеси на пам'ятці. До них відносяться шлакові конгломерати значних розмірів з прикипілим піском, форма яких повторює передгорнові заглиблення. З огляду на наявність на поселенні стаціонарних жител у цьому випадку варто вести мову скоріше не про сезонне виробниче селище, а про металургійний осередок, який функціонував постійно. Припущення підтверджує наявність значних покладів руди у навколишніх болотах і безпосередньо на пам'ятці — у вигляді досить потужного пласту. Подібні осередки відомі й поблизу: пункт в с. Кременише, який датується приблизно серединою XII ст. і ототожнений авторами розкопок з митрополічним хутором [Бідзіля, Паньков, 2000, с. 106—109], селище «Козаків яр» останньої чверті I тис. у Ходосівці [Сухобоков, 1977; Південноруське ..., 1997, с. 12—16], багатошарова пам'ятка між Ходосівкою та Лісниками [Північна ..., 2007, с. 34, 49, 58, 63].

У ході розкопок селища сформовано доволі представницьку колекцію універсальних інструментів та пристосувань, використання яких не було обмежене рамками однієї галузі. Ці знаряддя могли застосовувати як у специфічних ремісничих чи промислових заняттях, так і в побутово-господарській діяльності. До них відносяться сокири, ножі, згадані шила і швайки тощо. Сокири репрезентовані виробом без леза та уламком леза [Готун та ін., 2013в, с. 188, 196, рис. 1, 8; 2016, с. 65, рис. 1, 22]. Мисики на обуху запобігали зламу руків'я під час витягування після нанесеного потужного удару. Наявність таких на першій із знахідок зближує її з типами III—IV за А.М. Кірпічниковим, де наявні екземпляри з мисиками дещо

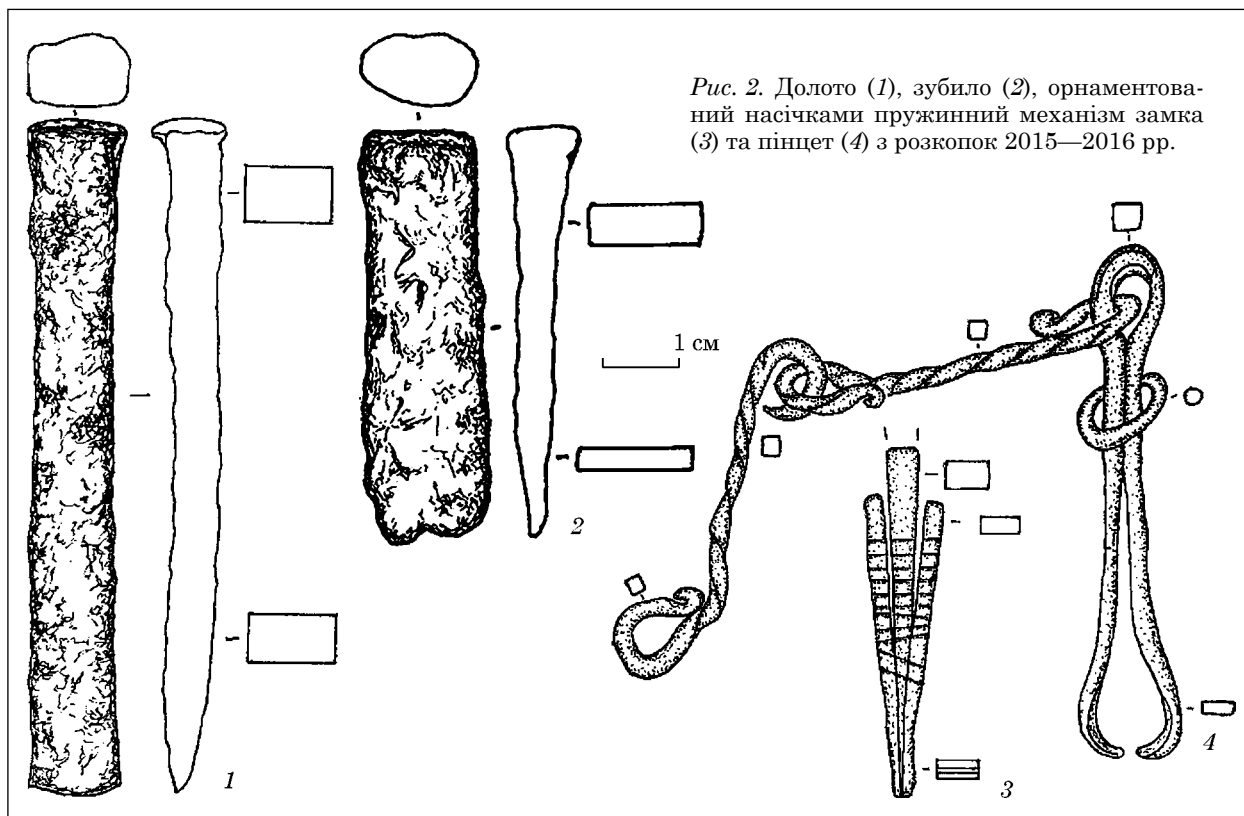

Рис. 2. Долото (1), зубило (2), орнаментований насічками пружинний механізм замка (3) та пінцет (4) з розкопок 2015—2016 рр.

більшого розміру. Це — наймасовіші вироби, їх побутування має широкі хронологічні рамки: X—XII ст. [Кирпичников, 1966, с. 28, 30, рис. 6, табл. XXI, 8]. Ножів на селищі зібрано кілька десятків; значна їх частина фрагментована. Окремі мали нервюри, а їх руків'я — кістяні чи металеві муфти і тильники [Готун та ін., 2013в, с. 188; 2014б, с. 148, рис. 1, 2; 2015, с. 84, рис. 1, 5], що також було простежено при розкопках інших пам'яток [Прищеп, Нікольченко, 1996, с. 85, 150, рис. 16, 16; Чернов, 2005, с. 221, 238, рис. 10, 79, 179, 296, цв. вкл., рис. XVII, 6].

Зрозуміло, що в умовах панування натурального господарства мешканці поселення займались обробкою дерева. Про це свідчать масивне пероподібне свердло та фрагментовані і цілий ложкорізи [Готун та ін., 2013в, с. 187, 196, рис. 1, 3, 4; 2013г, с. 199, рис. 1, 7; Готун, 2014, с. 127, рис. 4]. Ці знаряддя широко відомі у часи Київської Русі й пізніше [Древняя ..., 1985, с. 257, 282—284, табл. 98, 2, 7, 8; 99, 12, 13; 100, 10]. У деревообробці, можливо, мав застосування і неатрибутований інструмент із заокругленою розплесканою загостреною робочою частиною, аналогій якому знайти поки що не вдалось [Готун та ін., 2013в, с. 188, 196, рис. 1, 2]. Схожі на пешню знаряддя, один із варіантів ідентифікації яких — вузьколезові втулкові тесла вже згадані. Слід відзначити, що використання саме таких інструментів з прямим чи зігнутим у жолоб лезом зафіксовано народознавцями у майстрів, що виготовляли борті [Полесьє, 1988, с. 166]. Для обробки де-

рева призначене й долото, знайдене на селищі останнім часом (рис. 2, 1).

Як уже доводилось відзначати, логічно припускати розвиток на пам'ятці неодмінних для селянського господарства плетіння з лика та лози, хоч вироби цих промислів вдається простежити дуже рідко, а специфічних інструментів вони практично не потребували [Готун та ін., 2013а, с. 95].

Заняття, пов'язані з використанням навколишніх ресурсів зафіксовані на поселенні у вигляді доволі несподіваного прояву. Джерела відзначають наявність покладів бурштину у сусідніх з Ходосівкою Гвоздові, Хотові, Підгірцях та практикований їх жителями промисел зі збирання і продажу смоли [Т[утковский], 1893, с. 209; Похилевич, 2005, с. 33; 2007, с. 75 та ін.]. Не дивно, що й давньоруське населення скористалось доступністю цієї сировини. Факт обробки мешканцями селища бурштину — галузі, рідкісної навіть для міст — вже згадано. Але ремесло виділене за концентрацією сировини, відходів, браку, заготовок, адже цей рід занять майже не потребував спеціальних знарядь, задовольняючись аналогічними призначеним для обробки кістки й дерева: абразивів, точильних каменів, ножів, пилки, свердел, напилків та пластин свинцю для освітлення смоли [Розенфельдт, 1978, с. 200; Шаповалов, 1998]. А такі — ножі, точильні бруски, свинцеві пластини тощо у заповненні відкритої на пам'ятці майстерні непоодинокі [Готун та ін., 2010а, с. 116, 117]. Тотожність інструментів

бурштинщика і кісткоріза дозволяє висловити припущення, що саме для обробки сукциніту призначався виявлений при дослідженні комплексу мініатюрний ніжик [Готун та ін., 2010а, с. 116; 2013в, с. 188], адже малі розміри клинка і руків'я Б.О. Колчин вважав притаманними косторізним ножам [Колчин, 1959, с. 56], що було підтримано й іншими дослідниками [Древняя ..., 1997, с. 18, 255, табл. 9, 15, 16, 23]. Майстерня цього профілю на поселенні зорієнтована кутами за осями сторін світу з незначним відхиленням, заглиблена у материк на 0,9 м, підпрямокутна, розмірами 3,40 × 3,80 м, мала складне заповнення та ями у долівці. До споруди майже впритул примикало ще одне приміщення [Готун та ін., 2010а, с. 112—114, рис. 2]. Принагідно варто відзначити, що бурштиновий хрестик на середньовічній сільській пам'ятці фахівці віднесли до критеріїв високого рівня добробуту населення [Макаров, Захаров, 2003, с. 140].

При вивченні селища зафіксовані неодинокі вироби з кістки та рогу [Готун та ін., 2013а, с. 88, 94, 95, рис. 1]. Та їх наявність сама по собі свідчила лише про використання цих речей на пункті, хоч деякі із них, зокрема недбало виготовлені один із наконечників стріли і руків'я вказували на можливість місцевого виробництва. Зараз накопичено матеріали, а саме оброблені фрагменти рогів барана, оленя й козулі, гакоподібний виріб з рогу оленя, кістяне руків'я, відпиляні рогові відростки [Готун та ін., 2014б, с. 148, рис. 1, 16], що дозволяють беззаперечно констатувати розвиток кісткорізного ремесла на селищі. Не суперечить такому висновку і значна кількість ножів та точильних брусків, що застосовувались у виробничих процесах, хоч специфічних інструментів різьбярів на пам'ятці не виявлено.

При розкопках поселення відзначена наявність окремих крапель та виплесків свинцю і бронзи або латуні та фрагменти виробів з них, які могли слугувати сировиною при обробці кольорових металів. Більше того, частина речей були явно незавершеними. Але виплески та дрібні злитки могли бути предметами, що розплавившись у результаті пожежі, а вироби, які не пройшли остаточної обробки — бракованою, відтак — дешевою продукцією майстерень з інших пунктів. Відповідно, вбачати в них аргументи на користь існування на селищі обробки кольорових металів не доводилось, хоч певна невідповідність окремих предметів усталеним технологіям, а саме необроблені ливарні сліди і різна товщина частини привіски (?) з бронзи відзначались, а властива свинцю пластичність фрагментів накладок з рослинним орнаментом та з імітацією зерні, криноподібної прикраси (рис. 3), уламка браслета, одного зі скроневих кілець і одного з хрестів-тільників [Готун та ін., 2013а, с. 90, 92, 97, рис. 3, 1—3; 5, 1] відома й на інших пам'ятках, де простежені випадки

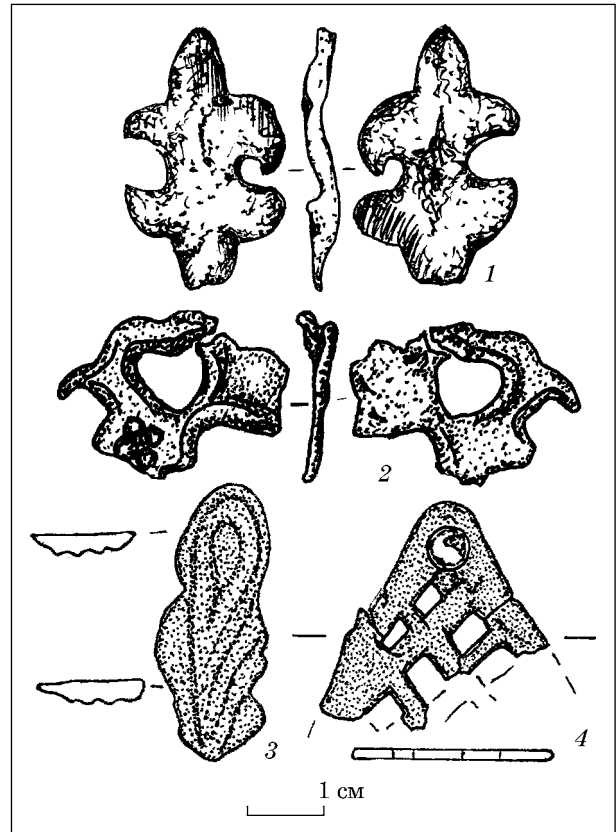

Рис. 3. Фрагменти свинцевих прикрас (1—3) та бронзової привіски (4) з досліджуваного селища

виготовлення прикрас (криноподібних підвісок і скроневих кілець чи сережок) із свинцю [Козловський, 1992, с. 57, 61 та ін.]. Але отримані з урахуванням останніх сезонів речі дозволяють переглянути таку точку зору. Чергові вироби з ознаками певної кустарності, необроблені шматочки кольорових металів, незначних розмірів зубило (рис. 2, 2), що було скоріше ювелірним, аніж слюсарним інструментом [Готун та ін., 2016, с. 65, рис. 1, 23], залізний пінцет з частиною ланцюга (рис. 2, 4), який має аналогії й на інших пунктах [Судаков, Буланкин, 2005, с. 271, 280, рис. 7, 1], уламки товстостінних посудин незначного діаметру, що могли бути тиглями схиляють до констатації розвитку на пам'ятці й цієї галузі.

Вже неодноразово наводились дані чернігівського дослідника В. П. Коваленка, що навіть у пізньосередньовічні часи заняття населення сягали найрізноманітніших сфер — аж до відлову і дресування ведмедів [Коваленко, 1992, с. 33]. Простежена для доби Київської Русі різнобічність в економічній діяльності на селищах навіть зумовила постановку питання про існування середньостатистичних поселень загалом [Готун, 1995, с. 121], а при відповіді на нього акцентовано на специфіці населених пунктів Полісся [Готун, 2005, с. 59]. І яскравим прикладом вказаного явища слугує досліджуване поселення, яке хоч фактично і знаходиться за межею вказаної ландшафтної зони, але за

природними умовами відповідає розміщенням у ній пунктам.

З одного боку побут, з іншого — розвиток будівельної справи і певні архітектурні та інженерні навички характеризують вивчені на пам'ятці житла та інші споруди. На окремі їх особливості вказують дверні пробії, скоби, цвяхи [Готун та ін., 2013в, с. 190, 191, 198, рис. 4, 12—16]. До поверхні деяких із них прикипіли волокна деревини, окремі зігнуті, що дозволяє встановити товщину лісоматеріалу, для кріплення якого їх використано. Інші характеристики споруд демонструє специфіка простежених заглиблених частин. Майстерня бурштинщика з селища вже згадана. Житлові споруди репрезентовані будівлями із заглибленою основою. Перша — № 4 — підпрямокутна, зорієнтована стінами за сторонами світу, з піччю зліва від входу та допоміжним вхідним приміщенням з півдня від основної камери. Загальні розміри споруди становили 6,75 × 4,30 м, а заповнення заходило у материк на 0,48—0,68 м і утримувало уламки жорен, побутові речі, фрагменти керамічного посуду, прикраси. Розчищений поруч об'єкт № 68 розмірами 3,7 × 4,4 м також підпрямокутний, зорієнтований заокругленими кутами за осями сторін світу, майже наземний: впущений у материк на 0,2—0,3 м. У північному кутку зафіксована піч, спрямована челюстями на південь, до розташованого, ймовірно, у південно-східній стінці входу. Заповнення будівлі, верхня частина якого зливалась з навколишнім шаром, проте містила значно більше археологічного матеріалу, ніж це простежено в сусідніх квадратах, утримувало уламки кераміки, прикраси тощо [Готун, 2008, с. 27—29; 2015, с. 299—301; Готун та ін., 2014б, с. 147, 148].

У той час, як друге із описаних жител має, хоч і значно менше, ніж у попередньому випадку, заглиблену основу, на селищі вивчено об'єкти, що були безпосередньо наземними. Фахівцями відзначено, що за умов відсутності дерев'яних деталей у шарі й неможливості внаслідок цього чітко визначити межі виявлених будівель та особливості їх внутрішнього планування найрезультативнішим виявляється порівняння планів розташування залишків конструкцій зі зміною щільності синхронних речових знахідок. Спостереження за кількістю матеріалу всередині найкраще збережених споруд та навколо них дозволяє простежити певні закономірності їх розміщення [Макаров, Захаров, 2003, с. 139, 140]. Аналогічний підхід практикувала експедиція і на поселенні Ходосівка-Рославське при дослідженні будівлі № 22 розмірами 5,8 × 6,0 м, зафіксованої на глибині 0,20—0,25 м від рівня сучасної денної поверхні і заглибленої на 0,15—0,20 м. Подібність її заповнення до навколишнього шару зумовила виділення споруди за інтенсивністю забарвлення і насиченістю знахідками, представленими шматками печини, фрагментами кераміки, остеологічним

матеріалом. Заповнена обпаленою глиною та попелом основа об'єкта розмірами 4,4 × 2,8 м заходила в материк на 0,20—0,28 м і мала ями у рівній пласкій долівці. При вивченні споруди зібрано знаряддя праці, прикраси, речі побутового вжитку, призначений для полювання на хутряного звіра роговий наконечник стріли з тупим вістряем. Наземними були ще низка споруд. Так, об'єкт № 8 простежений як концентрація уламків кераміки, шматків печини і кісток тварин, побутових речей, предметів озброєння площею 3,2 × 2,0 м і потужністю 0,2 м з глибини 0,15 м від сучасної поверхні. Серед конструктивних особливостей будівлі — наявність заглиблень у долівці. Об'єкт № 74 читався у шарі у вигляді скупчення шматків печини, горілих дощок, уламків давньоруської і візантійської кераміки на площі 4,0 × 2,0 м потужністю 0,2—0,4 м з глибини 0,2 м від сучасної поверхні [Готун та ін., 2009в, с. 45; 2014б, с. 147].

Серед господарських споруд селища, функціональна ідентифікація яких остаточно ще не визначена — об'єкт № 24. Виявлений на глибині 0,60 м, на 0,68 м заглиблений у материк, підпрямокутний із заокругленими кутами, розмірами 3,4 × 3,9 м, з кількома витягнутими вздовж стін ямами в долівці та ймовірним входом біля східного кута. У його заповненні було зібрано кераміку середньовічної доби, частина якої могла належати посуду візантійського виробництва, остеологічний матеріал, шлаки, печину та низку індивідуальних знахідок, до яких віднесено прикраси, побутовий інвентар, знаряддя деревообробки та наконечник стріли. Об'єкт № 33 був зафіксований на глибині 0,2 м у вигляді плями розмірами 6,0 × 3,6 м, його насичене уламками кераміки XIII—XIV ст., шматками печини, кістками тварин багатощарове заповнення заглиблювалось у материк на 0,8 м. У долівці споруди розчищені стовпові ями по кутах і канавки вздовж стін, що маркують залишки конструкції споруди і ями від стовпчиків по центру, ймовірно пов'язані з нерухомими меблями. Речовий матеріал з об'єкта включає кам'яний і бронзовий натільні хрестики, прикраси, предмети побутового вжитку. Об'єкт № 36 розмірами 3,0 × 2,5 м зафіксований на глибині 0,5 м від сучасної поверхні, впущений у материк на 0,72 м. У його супіщаному з включенням вуглинок заповненні зібрано фрагменти кераміки середини — другої половини XIII ст., у т. ч. полив'яної, кістки тварин, печину та прикраси й побутові речі. Виявлений на глибині 0,2 м від сучасної поверхні об'єкт № 41 на рівні фіксації мав розміри 5,5 × 4,3 м, на рівні материка — 4,6 × 3,8 м. Насичене кістками тварин і уламками керамічного посуду другої половини XIII — першої половини XIV ст. супіщане з домішками вугликів, печини, зітлілого дерева заповнення будівлі включало бурштиновий та кам'яний натільні хрестики, прикраси зі скла й кольорових металів,

побутовий інвентар, наконечник сулиці. Об'єкт № 52 мав розміри $3,6 \times 1,0$ м та глибину $0,15—0,30$ м, містив печину і фрагменти давньоруської кераміки. Об'єкти № 71 та № 80, завглибшки $0,25$ м і розмірами, відповідно, $2,25 \times 2,40$ м та $2,1 \times 2,3$ м, утримували кераміку, кістки тварин, печину, прикраси і побутові речі. Окремо слід згадати об'єкт № 56 розмірами $1,1 \times 2,0$ м — поховання двох телят. Крім охарактеризованих на селищі досліджені округлі діаметром $0,6—1,6$ м та підпрямокутні чи овальні з довжиною сторін $0,54—1,50$ і $0,76—2,00$ м заглиблені на $0,10—0,56$ м з плавним переходом стінок у долівку ями з уламками кераміки, кістками тварин і речовими знахідками середньовічної доби, а також ями, що відносяться до попередніх стратиграфічних горизонтів пам'ятки [Готун та ін., 2009в, с. 45; 2010б, с. 92, 93; 2011, с. 88—90; 2013г, с. 198; 2014б, с. 149; 2015, с. 83].

Характер повсякденного життя мешканців поселення простежується і за знаряддями для переробки продуктів харчування. Найчисельнішою категорією знахідок, що характеризує цей вид занять виступають уламки виготовлених із різних порід жорен, значно менше було зібрано фрагментів розтиральників, які, до того ж, можуть належати попереднім горизонтам пам'ятки [Готун та ін., 2013а, с. 93, 94, рис. 6, 7].

Використання жителями селища бондарного посуду маркують обручі-окуття, вушка і дужки від відер [Готун та ін., 2013а, с. 93; 2013в, с. 189, 190, 197, рис. 3, 10—13], хоч відомі випадки, коли аналогічною відерним окуттям смугою металу фіксували шийку керамічного горщика — як пошкодженого, так і з метою пристосування його для підвішування над вогнем [Финно-угры ..., 1987, с. 62, 266, табл. XVIII, 21; Материалы, 2012, с. 51]. За аналогіями з інших пунктів логічно припустити побутування і токарних виробів. Знахідки уламків металевого і скляного посуду на пам'ятці поки що поодинокі. Натомість керамічний комплекс — сама масова і найбільш інформативна категорія знахідок — демонструє розмаїття форм і прийомів моделювання і оздоблення посуду. У його складі відзначені фрагменти з одно- та двобічною поливою різних відтінків, показове значне число уламків з окремими її смугами, краплями, бризками, причому статистика вказаної групи знахідок на поселенні Ходосівка-Рославське свідчить, що цей показник значно вищий порівняно з даними розкопок інших пам'яток, у тому числі — деяких міст. У більшості випадків шаром поливи вкриті глеки, миски, кришки, кубки, рідше — горщики; полив'яна латка — загалом дуже рідкісна посудина для Київської Русі. Та й глеки, на думку дослідників — показник міського побуту, сільське населення навіть не знало про існування такого типу посуду. Миски на поселенні теж

досить рідкісні, а блюда відомі у давньоруських містах як досить вишуканий і малопоширений тип посуду. Найвні в колекції кубки теж асоціюються не з селянським побутом. Столовий посуд з пункту включав і неполивні вироби: невеликі тонкостінні горщики, миски з ручками й без них, посудини для напоїв, глеки, кришки, амфорки київського типу. Щодо останніх було висловлено думки про призначення для подавання до столу напоїв чи використання у якості фляг у походах, що теж не зовсім відповідає заняттям жителів села навіть з урахуванням їх можливих подорожей під час певних промислових занять. Виявлені також неполивні посудини індивідуальних форм, що відображають яскравий стильовий підхід певного майстра. Тарний посуд репрезентують корчаги; частина з них збирається впродовж кількох сезонів і дає значний відсоток профілю, інші представлені окремими уламками. Кухонна кераміка демонструє значне різноманіття форм і типів загалом властивих для регіону. У керамічному матеріалі селища простежуються загально-руські тенденції розвитку гончарного ремесла, виражені, передусім, у профілюванні посуду та особливі риси, притаманні лише виробам цього поселення. Аналіз особливостей кераміки досліджуваного пункту дозволив дійти висновку, що вона близька як до матеріалів південно-руських селищ, так і до посуду Києва та інших міст. При цьому спостерігається значна подібність з матеріалами Григорівки і Ржищева, водночас непоодинокі посудини, що не мають аналогів на відомих пунктах. Незалежно від місця виготовлення кераміки з селища, а беззаперечні дані щодо її місцевого виробництва поки що не знайдені, достатньо підстав стверджувати, що вона являє собою доволі яскраве явище. Окремої уваги заслуговують керамічні вироби, як показник не лише матеріальної, а й духовної культури. Передусім це стосується орнаменталії. Загальновідомо, що починаючи з Х ст. основними композиційними елементами виступають врізні прямі й хвилясті лінії, трапляються рельєфні валики, дуги, завитки, насічки, нігтьові й насіннеподібні відбитки, наколи, зубчастий штамп, як подинці, так і в різних поєднаннях і Ходосівка-Рославське у цьому відношенні не виняток. Практично весь кухонний посуд орнаментований по плічку, у поодиноких випадках скупі прикрашені шийки й вінця. Найчастіше трапляються врізні прямі лінії — вирішення технічно просте і швидке у виконанні. Подальші композиційні підходи поєднують два елементи, одним із яких лишаються прямі лінії. Столовий посуд оздоблений значно багатше кухонного: при його виготовленні крім названих елементів використовували геометричні та рослинні візерунки, найрізноманітніші види хвиль, плетінок, насічок. Окремо слід згадати орнаментальні мотиви тарного посуду, які окрім врізних пря-

мих ліній представлені поясом півкіл, вертикальними насічками, композицією з кількох рядів завитків, причому кожен наступний ряд ширший за попередній. Досліджуване селище демонструє своєрідність і різноплановість тавр на денцях посудин. Найчастіше зустрічаються солярні знаки у вигляді рельєфних кіл та їх ускладнення — коло з вписаним хрестом, два концентричні кола, перекреслене прямою лінією коло. Один фрагмент, найімовірніше, представляє стилізовану свастику з широкими променями. Окрему групу становлять тавра-літери, які на південноруських землях трапляються дуже рідко. На Ходосівці-Рославському вони простежені у трьох варіантах. Одне мало форму вписаної у подвійне коло друкованої літери «т», друге схоже на рукописну «ж»; аналогів їм не знайдено. Найцікавіший сюжет, де зображення нагадує перевернутий якір з кружечком чи літерою «о» згори по довгій осі та знаками у вигляді літер «ф», «ж», «л» навколо. На поселенні відзначено два випадки нанесення на денця двозубців. Один представлений половиною дзвоноподібного знака з плавним загнутим зубцем, другий — підпрямокутний, з асиметрично розведеними та відхиленими назовні зубцями на вертикальній ніжці із загнутим праворуч під кутом 90° краєм. Ці сюжети традиційно вважають князівськими знаками Рюриковичів, у різноманітних варіантах вони відомі на всіх землях Русі і не лише на гончарній продукції. Донедавна їх відносили до рис лише адміністративних центрів — міст і великих городищ, у їх наявності вбачали входження майстра до складу вотчинних ремісників, тісно пов'язаних з княжим двором. Двозубці дзвоноподібних обрисів пов'язують із Мстиславом Володимировичем, що займав київський стіл з 1125 по 1132 р. та Всеволодом Мстиславичем, час князювання якого у Києві приходить на 1139—1146 рр., або атрибуують як символ суздальських нащадків Юрія Долгорукого, який сидів у Києві в 1155—1157 рр. Крім того, подібні обриси мала тамга чернігівських князів, яку використовував Всеволод Ольгович, що володів відібраним у Мономаховичів київським столом у 1139—1146 рр. Про підпрямокутні двозубці висловлено думку про їх зв'язок зі Святославом Ігоровичем (945—972 рр.) і його нащадками до Ярослава Мудрого. Прямокутна основа властива й частині знаків Мстислава Володимировича, але відомим із них притаманний короткий центральний стрижень, а у деяких випадках — вищі і ближче розташовані зубці. Ходосівський символ міг належати близькій рідні чи нащадкам князя. Враховуючи, що давньоруський матеріал у нашаруваннях поселення репрезентований керамікою саме XII — першої половини XIII ст. (крім незначного числа уламків кінця XI — рубежу XI—XII ст.), ці паралелі можуть бути підставою для припущення щодо належності селища великокнязівському домену і гіпо-

тетичної ідентифікації його власників. Розгляд особливостей кераміки поселення Ходосівка-Рославське приводить до висновку, що вона в орнаментальному і технологічному аспектах відповідає давньоруській системі традицій і способів виробництва. Якість тіста, характер обробки поверхні, спосіб випалу горщиків були не винятком, а закономірною тенденцією, зумовленою прискоренням темпів орієнтованого на ринок виробництва [Гунь, 2011, 2013; Готун, Гунь, 2014; Гунь та ін., 2016].

Суттєво, що керамічний комплекс пам'ятки включає не лише виготовлений у регіоні посуд, а й значну кількість уламків візантійських амфор (і пряслице, виточене із амфорної стінки) та фрагменти полив'яного глека судацько-кафінської групи [Булгаков, 2008/121; 2009/88; 2010/2 та ін.].

Знахідки, що висвітлюють побутову культуру населення пункту представлені також бритвою, кресалами різних форм, значною кількістю точильних брусків і абразивів. Останні знаходили застосування у різних галузях господарства [Готун та ін., 2013а, с. 95, 96, рис. 8; 2013в, с. 189, 197, рис. 3, 1—9, 14].

Особливості костюма мешканців селища можна реконструювати за кінців'ям ременя, деякими із пряжок, накладок та ін. Щоправда, частина з них могла оздоблювати не одяг, а зброю, сумки тощо. Відомі на пам'ятці також знахідки фібул і булавок [Готун та ін., 2013в, с. 190, 199, рис. 5, 6, 7; 2013г, с. 199, рис. 1, 14, 15; 2016, с. 65, рис. 1, 20].

Окремої уваги заслуговує група стилістично близьких речей, яка складається з цілого виробу, фрагментів ще одного дуже погані збереженості та двох половинок (рис. 4, 1—4). Ці предмети круглі, мають отвір у центрі, виготовлені вони з тонкої бронзової (?) пластини. Їх внутрішні та зовнішні краї сформовані в одній площині, середина випукла і у двох випадках орнаментована тисненими округлими фігурними виступами. Стан збереженості ще одного не дає змоги характеризувати особливості оздоблення, а четвертий має насічки по зовнішньому краю і дрібні отвори ближче до внутрішнього. Незначного діаметру отвір біля внутрішнього краю було простежено й на цілому виробі [Готун та ін., 2009в, с. 42, рис. 2, 10; 2011, с. 89, рис. 1, 27; 2012в, с. 248, рис., 6; Готун, 2014, с. 128, рис. 7, 1—4]. На етапі фіксації знахідки врахували серед накладок і бляшок. Бляшкою названа й аналогічна знахідка з селища Ігрень (Підкова) у Надпоріжжі [Козловський, 1992, с. 62, рис. 32, 22]. Крім наведених випадків на Русі відоме незначне число таких речей: можна ще згадати оздоблені дрібними насічками по зовнішньому краю аналогічно половинці речі з Ходосівки-Рославського знахідки з городища Маскавичі й Новогрудка, названі у працях, відповідно, довізною з Прибалтики чи виконаною за східноприбалтійськими зразками круглою

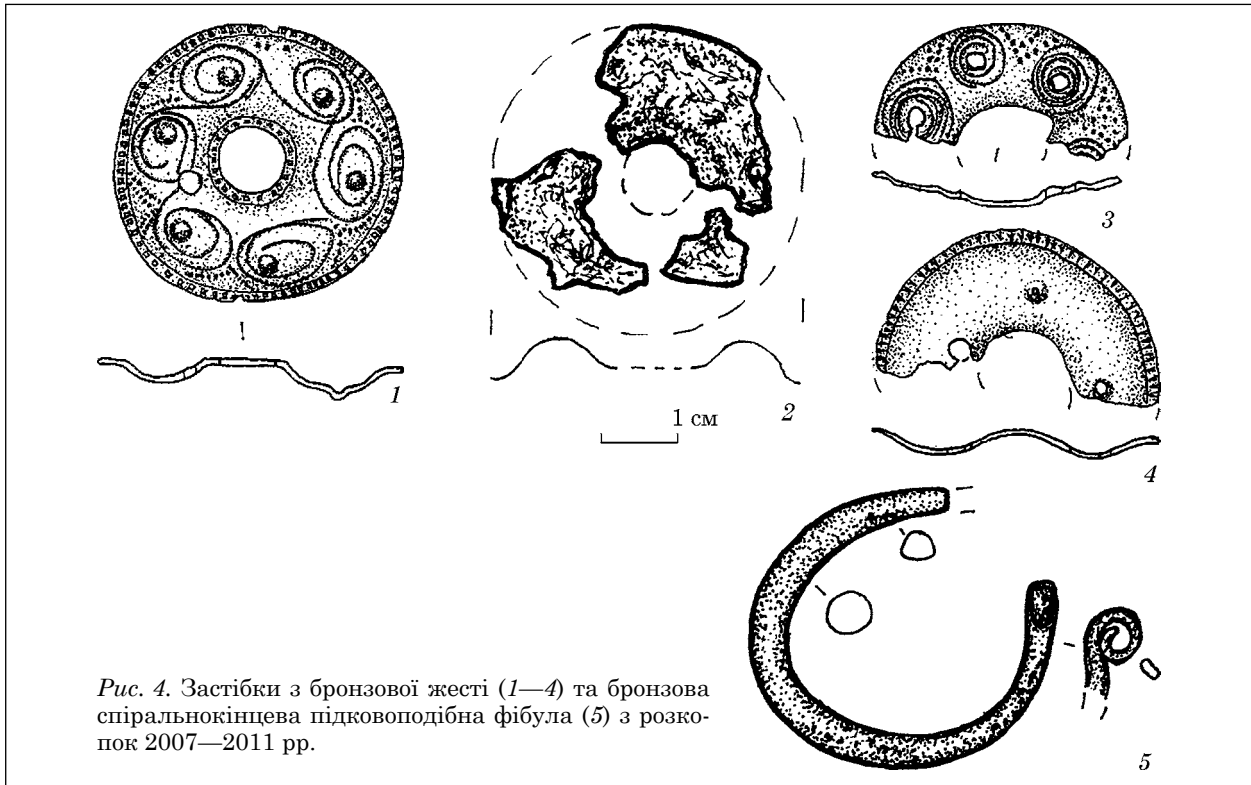

Рис. 4. Застібки з бронзової жести (1—4) та бронзова спіральнокінцева підковоподібна фібула (5) з розкопок 2007—2011 рр.

фібулою з випукло-ввігнутим перетином та округлою пряжкою, аналогічною прибалтійським прикрасам XIII—XIV ст. [Гуревич, 1981, с. 108, 112, рис. 85, 8; Дучиц, 1988, с. 245, 246; Дучиц, 1993, с. 420]. Суттєво, що ці речі не лише притаманні балтам, а, як вважають спеціалісти, виступають етновизначальною ознакою останніх [Алексеев, 1966, с. 174, 177, рис. 45, 13]. У прибалтійському регіоні такі вироби, як різного діаметру тиснені із тонкої пластини, так і більш масивні, набули значного поширення [Шноре, 1961, с. 38, 44, 121, 124, табл. III, 9, 13—15; Мугуревич, 1965, с. 95, табл. XXXI, 6; Urbanavičius, Urbanavičienė, 1988, р. 20, 25, 28, 29, 44, 52, 53, 55, 62, раv. 20, 4, 32, 5; 37, 5; 38, 8, 16, 17, 20; 39; 75; 92, 1—4; 94, 1; 96, 1—3; 97, 1, 2; Kernave, 2002, s. 4, 197, № 531; Vėlius, 2005, р. 3, 65, 86, 108, раv. 27, 5 (64), 6; 52, 12, 13; Svetikas, 2007; 2009, р. 94—96, раv. 81—85 та ін.]. За даними дослідників, такі фібули з бронзової жести відомі на пам'ятках XI—XIII ст. у центральній Литві, у XIII ст. ці вироби з'являються у Латвії, де на ранніх етапах співіснують з підковоподібними — однією з найхарактерніших форм прикрас всіх латиських племен, а потім поступово повністю їх витісняють [Шноре, 1961, с. 121, 124; Мугуревич, 1965, с. 95]. Стилістично близькі до описаних кільцеподібні пластинчасті фібули, що іноді трапляються переважно на північному заході Русі, куди вони потрапляли, на думку фахівців, очевидно, з територій, які примикають до Балтійського моря. Вироби відомі серед старожитностей балтів і фіно-угрів та слов'ян, що межували з названими пле-

нами. Такі речі на Русі поширені значно менше у порівнянні з підковоподібними, окремі їх екземпляри знаходили в курганах кінця X — початку XI ст., хоч мода на них з'явилась пізніше, в XII — на початку XIII ст., досягнувши апогею в XIII—XIV ст. У Новгороді самі ранні пластинчасті кільцеподібні фібули виявлені у шарах середини XII ст., побутували вони до кінця XIV ст. Іноді речі оздоблював рослинний орнамент у вигляді паростка, частіше — геометричний у вигляді трикутників та вічок і зигзагів [Древняя ..., 1997, с. 73, 302, табл. 56, 25, 26]. Показовий предмет XII ст. з Новгороду, прикрашений рослинним орнаментом [Древний ..., 1985, с. 75, № 137], помилково віднесений у одній із робіт до кілець для поєднання окремих частин ремня і прикріплення дрібних речей [Древняя ..., 1997, с. 79, 307, табл. 61, 52]. Дуже близька до згаданого виробу з Новгороду орнаментована рослинним візерунком кругла пластинчаста фібула, зафіксована у володимирських курганах. Предмет має аналогії серед інших пам'яток комплексу [Седова, 2001, с. 25, 28, рис. 3, 17]. На думку О.А. Спицина, який опублікував названу знахідку та оздоблені напівкульками псевдозерні подібні їй прикраси, виріб має досить раннє датування, можливо — X ст. [Спицын, 1905а, с. 119, 147, рис. 244, 247, 255]. Але, якщо на сусідніх з регіоном побутування цих предметів названих пунктах у Білорусі чи Новгороді знахідки як застібок із бронзової жести, так і литих кільцеподібних фібул зрозумілі, фіксація на поселенні Ходосівка-Рославське у передмістях

Кієва зразу кількох кільцеподібних фібул із бронзової жести стала дещо несподіваною, хоч це безсумнівно вказує на існування на рубежі давньоруського та монгольсько-литовського часу певного імпульсу у міжнародних зв'язках населення пункту.

Разом з описаними прикрасами варто згадати майже цілу спіральнокінцеву круглого перетину підковоподібну бронзову (?) фібулу з втраченою голкою [Готун та ін., 2012в, с. 248, рис., 2; Готун, 2014, с. 128, рис. 7, 5], виявлену на пункті (рис. 4, 5). В літературі вказано, що відчутна концентрація таких виробів спостерігається на півночі Русі і на прибалтійських територіях [Кулаков, 1990, с. 24 та ін.], що зумовило віднесення предметів до етнічного індикатора балтських племен [Алексеев, 1966, с. 174, 177, рис. 45, 15; Чайка, 2002, с. 154]. Відзначалось, що у Новгороді основна їх маса ($\frac{2}{3}$ їх загальної кількості) зібрана в шарах X—XII ст., у XII — середині XIII ст. виробили круглого перетину вживали рідше [Седова, 1981, с. 84—86]; згодом верхня дата їх побутування була уточнена до 1238—1258 рр. [Лесман, 1990, с. 75, 97, рис. 9, 2.1]. Проведені підрахунки показали, що найпростіші і найбільш поширені серед спіральнокінцевих фібул — речі круглого перетину: у Північно-Східній і Північно-Західній Русі їх на той момент налічувалось 119, причому для X—XI ст. їм властива однакова товщина дуги на всьому її протязі й довга вигнута голка з вузькою основою, а у XII—XIII ст. дуга на кінцях стає відчутно тоншою, а голка — коротшою і рівнішою [Мальм, 1967, с. 152, 154, рис. 22]. Такі характеристики дозволяють констатувати пізні побутування ходосівської знахідки; загалом це відповідає датуванню самої пам'ятки. І хоч ареал поширення цих речей не обмежений північноруськими землями та узбережжям Балтійського моря [Алексеев, 1966, с. 174, 177, рис. 45, 15; Бубенька, 1993, с. 137 та ін.], наявність на досліджуваному селищі згаданих фібул з бронзової жести зумовлює врахування можливості вказаного походження і описаної речі.

Власне костюм доповнювали прикраси: скроневі кільця, сережки, каблучки, металеві і скляні браслети, привіски й намисто. Останнє включало виробили давньоруського походження та довізні зі Сходу. Рекордною для сільських поселень залишається концентрація фрагментів скляних браслетів, хоч якість значної їх частини залишає бажати кращого. Показові уламок масивної шийної гривни зі срібла (?), персні та їх щитки тощо [Готун та ін., 2013г, с. 199, рис. 1, 11, 13; 2014б, с. 148, рис. 1, 12—15; 2016, с. 65, рис. 1, 2—6, 13, 14, 16; Готун, 2014, с. 129, 130, рис. 8; 9].

Серія ключів і фрагментів замків, а саме дужок, частин корпусу, деталей пружинного механізму не лише вказує на особливості побуту, а й свідчить про високий майновий ста-

тус населення [Готун та ін., 2013в, с. 189, 190, 198, рис. 4, 1—11; 2013г, с. 199, рис. 1, 6; 2014б, с. 148, рис. 1, 5, 7]. На жаль, стан збереженості окремих унеможливило пошук їх місця у відомих класифікаційних розробках, хоч інші знаходять аналогії або дозволяють провести паралелі з типами, зарахованими Б.О. Колчиним для різних періодів у межах XII—XV ст. [Древняя ..., 1997, с. 14, 15, 251, 252, табл. 5; 6]. Несподіваною стала фіксація насічок на одному з пружинних механізмів (рис. 2, 3). Технологічної необхідності застосування цього прийому не було, а оздоблення з естетичних міркувань деталі, зазвичай недоступної для огляду, теж викликає сумніви, відтак пояснення цьому явищу поки що не знайдено.

Значна частина знахідок з селища залишається неатрибутованою. Стосовно деяких це викликано проблематичністю здійснення їх безсумнівної функціональної ідентифікації. Інші дійшли до нас у вигляді надто дрібних фрагментів чи сильно пошкодженими. У їх числі — металеві стрижні, пластини, дрібні уламки виробів [Готун та ін., 2013в, с. 193].

Традиційна історіографія донедавна вважала притаманними виключно жителям міст значну кількість скляних браслетів, амфор, шиферних пряслиць, намистин, наявність писал, енколпіїнів, браслетів-наручів [Штыхов, 1983, с. 55], городища виключалися із переліків пам'яток сільського типу при фіксації амфор для вина [Тарасенко, 1957, с. 182] і рецидиви таких поглядів відомі й донедавна [Древняя ..., 1997, с. 35]. І хоч роботи останніх десятиліть дозволили відзначити широке розповсюдження на селищах скляних браслетів [Археология ..., 1986, с. 403], зброї та предметів спорядження вершника і коня, скляного й металевого посуду амфорної тари [Веремейчик, 1996 та ін.], міркування, що «типovими несільськими речами, якими користувались феодалі у своїх сільських садибах е... амфори», «знахідки амфор у сільських поселеннях розглядаються... як показник феодального власницького характеру таких поселень» [Загорюльський, 2004, с. 142] висловлені і у новому тисячолітті. Стосовно таких речей у напашаруваннях селищ дослідники відзначали, що набір «статусних» знахідок, а саме предмети особистого благочестя зі складною символікою, цілий хрестскладень і фрагменти енколпіїнів, елементи кінського спорядження й озброєння, книжкова застібка, печатка, стиль для письма, уламок срібної прикраси із зерню поповнює серію комплексів речей, які можна вважати свідченням присутності соціальної еліти на селі й наявності у таких пунктах дворів знаті [Макаров, Гайдюков, 2013, с. 194]. Водночас, як відзначалось, це відображає процес проникнення елементів міської культури в село [Рабинович, 1988, с. 55] та перетворення певних категорій речей із елітарних у предмети масового вжитку і ста-

новлення однорідності матеріальної культури міста й села [Сергеева, 1993, с. 150], слугуючи однією з підстав для висновків про паритетні відносини між ними та про перебування села на досить високому щаблі соціально-економічного і культурного поступу [Моця, 1994а, с. 52; 1994б, с. 29; 1995, с. 141; 1996, с. 45; Село ..., 2003]. Це підтверджують конкретні, зокрема й недавні, приклади виявлення на середньовічних селищах винятково високої концентрації знахідок, асортимент яких досить різноманітний і включає як доволі звичні на пам'ятках сільського типу речі, так і порівняно рідкісні предмети, що маркують високий добробут населення та доволі широку його участь у торгівлі [Макаров, Захаров, 2003, с. 140, 142].

Навіть за результатами перших років цілеспрямованих досліджень села на півдні Русі більшість із таких речей, як наконечники списів та стріл, сокири, кістень, шабля, фрагменти кольчуги і панцира, шпори, стремена і вудила стали певною мірою несподіваними і тому їх відносили до незвичних для сільських поселень [Південноруське ..., 1997, с. 152]; висновок про властивість жителям села цієї категорії виробів став остаточно оформленим лише нещодавно [Село ..., 2003, с. 110, 111, 209]. Суттєво, що речі військового призначення названі фахівцями самостійним археологічним джерелом особливої цінності [Древняя ..., 1985, с. 298], адже саме зброя остаточно визначала рівень розвитку військової справи, оскільки була найважливішою у системі засобів спорядження воїна; за середньовіччя, як відомо, долю кожного конкретного бою багато в чому вирішувало уміле застосування різних видів зброї, передусім — ближнього бою [Бережинський, 2000б, с. 3]. При розкопках селища Ходосівка-Рославське зібрані досить репрезентативні знахідки, що належать до означеної категорії.

Частина виявлених на поселенні предметів озброєння вже охарактеризована. Серед них — три однотипні вістря сулиць із зігнутих черешком [Готун та ін., 2013в, с. 191; Готун, 2014, с. 130, 131, рис. 10; Готун, Сухонос, 2015, с. 177]. Як відзначали фахівці, вживання металевих списів, що дозволяли уразити суперника при першому зближенні, почастишало у XIII ст., на що вплинула активізація піхоти і пристосування військ до боротьби в болотистих районах і глухих лісах [Кирпичников, 1966, с. 23, 25, табл. X, 11; Бережинський, 2000а, с. 95; 2000б, с. 120—122; 2014, с. 40, 41]. Подібні знахідки на давньоруських пунктах непоодинокі [Винников, Кудрявцева, 1998, с. 62, 64, рис. 7, 12].

Інші знаряддя дистанційного ураження репрезентовані властивими для VIII—XIV ст. залізними і сталевими вістрями стріл [Готун та ін., 2013в, с. 191; 2015, с. 178, 179; Готун, 2014, с. 131, рис. 11]: черешковими ромбічно-листопоподібними з упором — типи 40 та 41 «ромбічні з упором і розширенням у нижній третині дов-

жини», видовженим листопоподібним з упором, листопоподібним з упором — тип 63 «лавролист», неправильно-ромбічним — підтип 1 типу 61 «гостролист» і втулковим — тип 2 «втулкові двошипні», виділеним А.Ф. Медведєвим [Медведєв, 1966, с. 56, 64, 65, 73, 74, 147, 151—153, 157, 163, табл. 14, 26; 18, 29; 20, 23, 31; 21, 10, 32; 23, 1; 26, 14; 30, 2, 30Б, 35]. Нещодавно колекція цих предметів відчутно поповнилась [Готун, Сухонос, 2015, с. 178, 179, рис. 2; Готун та ін., 2016, с. 65, рис. 1, 21], у сезонах 2015—2016 р. крім уже згаданого двошипного були зафіксовані ще одне ціле і одне фрагментоване вістря (рис. 1, 1, 3). Властивими як комплекту озброєння воїна, так і спорядженню мисливця, хоч, як відомо, у середньовіччі полювання було привілейованою розвагою теж військово-служилого прошарку суспільства [Древняя ..., 1985, с. 232; Петраускас, 2006, с. 147], дослідники вважають рогові наконечники стріл, також відомі на поселенні, що вже згадано [Готун та ін., 2013а, с. 87, 88; Готун, Сухонос, 2015, с. 179, 180]. Доволі широке використання дерев'яних стріл, неодноразово відзначене в літературі [Древняя ..., 1985, с. 232; Петраускас, 2006, с. 148], за браком відповідних знахідок на пункті доводиться припускати лише гіпотетично.

У числі інших знахідок предметів озброєння — фрагмент ще одного вістря сулиці або уламок клинка [Готун, Сухонос, 2015, с. 180] та перехрестя [Готун, 2014, с. 131, 132, рис. 12, 3; Готун, Сухонос, 2015, с. 180, 181], аналоги якому відомі серед мечів післямонгольської доби і шабель з гардою виділеного дослідниками типу II [Древняя ..., 1985, с. 302, 308, 326, 336, табл. 114, 124]. Згадані фрагменти сокир з поселення недостатні для пошуку їх місця серед відомих класифікаційних схем. Але, як відомо, робочі інструменти за необхідності теж могли перетворюватись у грізну зброю. Те саме стосується й ножів: крупніші з них цілком могли мати подвійне застосування.

Захисний обладунок репрезентований кольчужними кільцями [Готун та ін., 2013в, с. 192; Готун, Сухонос, 2015, с. 182, 183, рис. 4, 4—6], колекція яких періодично зростає. Показові серед них вироби, знайдені на пам'ятці впродовж сезонів 2015—2016 рр. (рис. 1, 4—6).

Фрагменти двох шпор [Готун, 2014, с. 131, 132, рис. 12, 1, 2; Готун, Сухонос, 2015, с. 181, 183, рис. 3, 1, 2] з поселення мають аналогії серед матеріалів давньоруської доби та монгольсько-литовського періоду. Так, особливості половини виробу без шипа з овальною у перетині дугою і підквадратною рамкою петлі найбільш близькі до специфіки шпор XII—XIII ст. [Древняя ..., 1985, с. 319, 359, табл. 147, 5]. Такі предмети на сільських пам'ятках нечисленні, як приклад можна навести синхронні знахідки такого та дещо іншого типів з селищ Ліскове й Автуничі [Південноруське ..., 1997, с. 44, 59, 78, 80, рис. 23, V; 33, 22]. Інша шпора з пунк-

ту датується післямонгольським часом, на що вказує наявність у виробу не шипа, а коліщатка [Древняя ..., 1985, с. 319, 361, табл. 147, 7]. До виділених фахівцями у тип IV, що у XII—XIII ст. складав 95 % знахідок на давньоруських пам'ятках дволанкових кільчастих вудил [Древняя ..., 1985, с. 318, 359, табл. 145, 7], ймовірно, належать зібрані на селищі уламки, окремі гризла та частина кілець, віднесених до збруйних. Вудила вважають ознакою бойового використання коня, хоч існує цілком слушна думка про їх застосування і в господарській діяльності [Шмидт, 1989, с. 71, 73, рис. 1, 6], на що вже доводилось звертати увагу [Готун та ін., 2013в, с. 192]. Вухналі (ковочні цвяхи) свідчать про існування підків. Відзначалось, що останні в XI—XII ст. стають звичайними і повсякденними, але для бойових коней це не доведено, і що підкови безсумнівно обтяжували легких кавалеристів, та спорадично могли використовуватись важкоозброєною кіннотою [Древняя ..., 1985, с. 319]. Щодо останнього вже доводилось зауважувати, що досвід служби в кавалерії змушує сумніватись на рахунок суттєвого обтяження коней підковами. Наголошувалось також, що, не зазначаючи особливих труднощів щодо ваги, ковані коні менше шкодили копита, а додатково шиповані — ще й не сковзали, і це, особливо в умовах ближнього бою, було дуже суттєвим. Стосовно підків, як показника важкої кавалерії, здається логічним, що їх знахідки — не свідчення перебування останньої у певному місці, а ознака наявності прошарку, представники якого йшли на війну не легкоозброєними. З урахуванням ймовірної раптової небезпеки їх коней навряд чи розковували зразу після бою. Відтак, кількість знахідок підків пропорційна числу представників цього прошарку, а підкови варто розглядати разом з вудилами — як предмет, що належав певній воєнізованій групі, але міг застосовуватись і в мирний час [Готун та ін., 2013в, с. 192; Готун, Сухонос, 2015, с. 184].

Поза сумнівом, частина зібраних на поселенні кілець, пряжок і накладок оздоблювала кінську збрую, портупей, похідні сумки [Готун та ін., 2013в, с. 190, 199, рис. 5, 1—5; Готун, Сухонос, 2015, с. 184], прикладом чого слугують підпружні пряжки типових для IX—XIII ст. форм [Древняя ..., 1985, с. 362, табл. 148]. А прикрашений гарнітурою пояс за середньовіччя, як відомо, багато в чому був не утилітарною, а статусною річчю [Древняя ..., 1997, с. 79], яку вважають військовим свідоцтвом — своєрідним «паспортом служилої особи» [Толочко, Моця, 2009, с. 174] і носієм підвищеної соціальної значимості, що відігравав роль сучасних погонів [Мурашева, 2000, с. 78, 79].

При характеристиці означеної категорії знахідок варто згадати залізний стрижень з кільцем [Готун, Сухонос, 2015, с. 192, 200, рис. 6, 16]. Щодо їх призначення однак думка не сформована.

Різні точки зору стосовно функціональної ідентифікації цих виробів (писала, булавки, фібули, кочедики, однозубі виделки, шила) по-своєму логічні і ключовими тут слугують їх розміри: кількесантиметровий витончений екземпляр був, мабуть, булавкою, шпилькою, а виріб довжиною в кілька десятків сантиметрів — скоріше навіть шампуром, ніж однозубою виделкою. Суттєвий також матеріал, з якого виготовлені знахідки та особливості оздоблення останніх. Щодо цього варто провести паралель з міркуванням Г.Ф. Корзухіної, що будь-яке кільце з довгою голкою може бути назване як Ringnadel (голкою з кільцем), так і Ringspanne (кільцевою пряжкою) та Ringfibel (кільцевою фібулою), тому в літературі наявна плутанина і наводяться невірні дані стосовно кількості знахідок і хронологічних рамок їх побутування на тій чи іншій території [Корзухина, 1973, с. 38]. За слушним зауваженням Є.М. Носова і Н.В. Хвоцінської, ця цілком вірна думка не привернула належної уваги, тому термінологічна неузгодженість продовжується [Носов, Хвоцинская, 2004, с. 130]. У випадку з предметом з поселення Ходосівка-Рославське йдеться не про витончену шпильку з кільцем у голівці чи т. зв. кільцеподібну фібулу з довгою голкою, а про масивний як для булавки залізний виріб, знахідки яких, часто — зі стрижнем, перевитим тонкою смугою кольорового металу на пунктах періоду Київської Русі непоодинокі і призначення яких достеменно не встановлене. Водночас, відзначено тяжіння предметів до водних шляхів, асоціювання їх з військово-торговим дружинним середовищем [Вергун, 2006] і значне поширення у східній Прибалтиці, Швеції й на півночі Русі [Спицын, 1896, с. 33, табл. XVII, 24; Финно-угры ..., 1987, с. 61, 62, 266, табл. XVIII, 18; Кудряшов, 2008, с. 97, 98, рис 5, 1]. Крім наведених раніше випадків знахідок цих речей на південноруських землях варто також вказати на Чернігів, Чорнобиль, низку волинських міст, поселення Ліскове, територію Куликового поля та ін. [Шекун, Веремейчик, 1999, с. 24, 121, рис. 51, 3; Гоняный и др, 2003, с. 239, 240, рис. 6, 3; Терський, 2006, с. 152, 154, рис. 132, 3; Моця, Казаков, 2011, с. 113; Прищепа, 2011, с. 97, 103, рис. 115, 23; Стрельник та ін., 2015]. Показово, що в останньому випадку стрижень, як і на селищі Ходосівка-Рославське, прикрашений рельєфними потовщеннями біля голівки на противагу знахідкам з Софіївської Борщагівки і багатопарового поселення між Ходосівкою і Лісниками, де верхню частину предметів ближче до кілець було оздоблено витками вузької смужки кольорового металу.

Притосованими до походів і властивими вказаній соціальній групі вважають також бруски з отворами, які непоодинокі на розкопуваному селищі [Готун та ін., 2013а, с. 95, 96, рис. 8, 1—4; Готун, Сухонос, 2015, с. 185] і відомі також на

інших пунктах як півдня Русі, так і її півночі та суміжних земель [Шноре, 1961, табл. 14] і загалом у пов'язаних з перебуванням військового гарнізону місцях [Кирилко, 2005, с. 50, рис. 41, 4]. Але коли в Тімерьово або Шестовиці [Дубов, 1982, с. 156, 210, 213, 222, 234, 238, 240, 243, рис. 13, 9, 10; 17, 9; 25, 10; 36, 11, 13; 40, 16; Скороход, 2005, с. 158] це зрозуміло з урахуванням соціального змісту пунктів, на селищах Озаричі, Ліскове, на Канівському поселенні [Мезенцева, 1965, с. 111; Беляєва, Кубишев, 1995, с. 76, мал. 59; Шекун, Веремейчик, 1999, с. 26, 125, рис. 55, 22] та Ходосівці-Рославському ці знахідки дещо поточнюють бачення особливостей досліджуваних поселенських структур.

Представникам військово-торгівельного стану характерні й фігурки для ігор. До них віднесено зафіксований на пам'ятці порожнистий всередині кістяний виріб [Готун, Сухонос, 2015, с. 185].

Не селянському середовищу притаманні й зібрані при дослідженні пам'ятки лодійні заклепки [Готун та ін., 2013в, с. 192; Готун, Сухонос, 2015, с. 182, 185, рис. 4, 2, 3], які властиві матеріальній культурі дружинних курганів і відповідних їм поселенських структур та пунктів, пов'язаних з торгівлею [Спицын, 1905б, с. 44, 59, рис. 72; Дубов, 1982, с. 128, 203, 221, 234, рис. 6, 7; 24, 5; 36, 10; Седов, 1982, с. 250, 283, табл. LXX, 19, 20; Михайлов, 1997, с. 107, 109, рис. 3; Стальсберг, 1998; Петрухин, 2002, с. 53; Коваленко та ін., 2008, с. 183—189, рис. 10; Черненко, 2014, с. 359, 361, рис. 2, 1 та ін.], відомі й поза межами Русі [Кулаков, 1990, с. 73, 74, 76, 77 та ін.], хоч існує точка зору, що ці вироби характерні для суднобудування загалом і ними кріпили деталі не лише лодій, а будь-яких човнів [Довженок та ін., 1966, с. 75, табл. III, 9; Дубов, 1982, с. 182].

Уже доводилось відзначати, що деякі із речей військового та подвійного призначення могли потрапити до культурних нашарувань поселення як трофей чи у результаті відвідання його представниками панівної верхівки. Але кількість матеріалу цієї категорії з урахуванням численних подібних знахідок на інших неукріплених пунктах дозволяє вважати, що мінімум окремими з цих предметів могло користуватись саме місцеве населення [Готун та ін., 2013в, с. 192, 193].

Частина знахідок з поселення, як відзначалось, виготовлена за межами Київської Русі. Іноетнічні землі відвідував навряд чи безпосередній представник сільської общини, і вироби зарубіжних майстрів, швидше за все, потрапили на пункт з розташованої неподалік столиці. Але таке опосередковане залучення до міжнародної торгівлі теж слугує свідченням високого рівня розвитку названої селищної структури.

При дослідженні селища зафіксовано доволі цікаві матеріали і щодо світогляду його населення. Вони, у першу чергу, представ-

лені предметами особистого благочестя християн та речами, що відображають пережитки язичницьких вірувань. Запропоноване свого часу Й. Хейзіною визначення середньовічної доби «Життя було проникнуте релігією до такого ступеню, що виникала постійна загроза зникнення відстані між земним і духовним. І якщо, з одного боку, в святі миттєвості все у повсякденному житті присвячується вищому, — з іншого боку, священне постійно тоне у повсякденному через неминуче змішування з буденністю [Хейзинга, 1988, с. 170] вже стало хрестоматійним і неодноразово наводилось фахівцями для характеристики духовної сфери у означений період [Моця, Ричка, 1996, с. 3; Історія ..., 2001, с. 768]. Специфічною рисою релігійної свідомості східних слов'ян, як це довели дослідники, стало поєднання і взаємопроникнення постулатів ортодоксального християнства і місцевих язичницьких традицій, що привело до синкретизму вказаних релігій і яскравого прояву цього явища і в народній, і в елітарній культурі. Означене добре відображає широко практикований у слов'янському середовищі підхід «Бога люби, але й чорта не гніви» [Зеленин, 1991, с. 411; Моця, Ричка, 1996, с. 133; Історія ..., 2001, с. 787]. Вчені вважають, що традиційна народна культура з її чутливим, напівязичницьким світосприйняттям володіла колосальною творчою потенцією, здатною досить істотно трансформувати і переосмислити елементи віровчення християн. Зазвичай уявлення про народні вірування, зокрема й у сфері релігії, пов'язують з селянськими масами. На думку фахівців, це загалом справедливо, але такі погляди властиві і значній частині жителів міст Русі і мали прибічників навіть у аристократичному середовищі [Моця, Ричка, 1996, с. 135]. А наступництво релігійних вірувань, як показали дослідники, — цілком природне і закономірне явище розвитку кожного суспільства, і було б дивним, якби Русь виділялась у цьому плані [Толочко, 1987, с. 58 и след.; 1996, с. 261 і наст.]. Конкретні його прояви притаманні і жителям середньовічного селища Ходосівка-Рославське. Результати розкопок дозволяють стверджувати, що панівною ідеологією у середовищі його мешканців було християнство, причому, відповідних артефактів з пункту походить більше, ніж з низки інших селищ зі значно більшою відкритою площею. Але крім пов'язаних з православ'ям речей тут виявлено і знахідки, які традиційно асоціюються з культурами язичників, причому пункт розташований неподалік столиці та біля одного з релігійних осередків округи Києва — Гнилицьких печер і розвивався протягом періоду, коли з моменту хрещення Русі пройшов досить тривалий час.

З християнством пов'язані металеві й кам'яні натільні хрестики, а бурштинові навіть виготовляли на поселенні. Металевих зібрано кілька екземплярів [Готун, 2014, с. 131, 132,

рис. 13, 1—3; Готун, Сухонос, 2014, с. 56—58, рис. 1, 1, 5, 7]. Серед них — однокінцевий відлито з олов'янисто-свинцевої бронзи (?) рівнокінцевий з розширеними кінцями хрестик т. зв. скандинавського типу [Рыбакоў, 1932, с. 92, 93, табл. VI]. Ці властиві переважно XI ст. вироби деякий час вважали рідкісними у Середньому Подніпров'ї та нечисленними у інших регіонах Русі й у Скандинавії та Прибалтиці, а їх виготовлення пов'язували зі Скандинавією, Фінляндією і Латвією та Північною Руссю, хоч пізніше Б.О. Рыбаков і Н.П. Журжалина акцентували на широкому розповсюдженні цих речей на Русі. Йшлося про неправомірність вживання самого терміну і були наведені підрахунки М.В. Фехнер, якими показано суттєве переважання знахідок цих речей саме на давньоруських територіях [Журжалина, 1961, с. 128, рис. 1, 10; Фехнер, 1968, с. 210—214, рис. 1; Рыбаков, 1988, с. 552; Древняя ..., 1997, с. 173, 349, табл. 103, 12, 14; Носов, Овсянников, 1997, с. 152—154; Колпакова, 2007, с. 7]. Нещодавно доведене їх виробництво у Києві [Мовчан та ін., 2003, с. 192, 194, рис. 1, 1; Мовчан, 2005, с. 106, 112, рис. 2, 2; Зоценко, Иевлев, 2010, с. 373, 374]. Фрагментований хрестик зі свинцю (?) з мальтійським хрестом у ромбічному середохресті і кулястими потовщеннями на кінцях променів має аналогії серед новгородських матеріалів у шарах рубежу XIII—XIV ст. [Седова, 1981, с. 51, 54, рис. 16, 15]. Речі, схожі на фрагментований срібний (?) позолочений рівнокінцевий хрестик з кулястим потовщенням на кінцях променів круглого перетину і ромбічним середохрестям без зображення, щоправда, без крапки в середохресті, датуються XII—XIII ст. і навіть XIV ст., хоч, за спостереженням дослідників, кульки на кінцях променів свідчать про більш раннє побутування знахідки у межах означеного періоду; кам'яна форма для їх відливання знайдена у Новгороді в шарах кінця XII — початку XIII ст. [Рындина, 1963, с. 217, рис. 10, 3; Полубояринова, 1978, с. 81, 82, рис. 17, 2; Древняя ..., 1997, с. 349, табл. 103; Возний, 1998, с. 114, фото 99, 1; Захаров, 2004, с. 163, рис. 41, 40, 41; Средневековое, 2004, с. 57, 266, рис. 93, 3; Ягодинська, 2007, с. 352, рис. 4, 1; Переверзев, 2016, с. 89, 91, рис. 3, 3]. Два нешліфовані виготовлені з коричневої та сірої породи кам'яні хрестики [Готун, Сухонос, 2014, с. 58, рис. 2] відомі у літературі як «корсунчики». Вважалось, що вони характерні для Київської Русі починаючи з X ст. [Древняя ..., 1997, с. 173, 349, табл. 103, 1, 2], та, за останніми даними, хронологія виробів не обмежена X ст. і їх не довозили з Корсуня, а виготовляли на спеціалізованих селищах Овруцького князю [Павленко, 2008, с. 249, 250, рис. 4]. Хрестики з бурштину [Готун, Сухонос, 2014, с. 58, рис. 3] на пункті репрезентує цілий виріб із шару та чотири уламки з майстерні, очевидно зіпсовані при виготовленні. Виявлений у культурно-

му шарі — нешліфований, його метричні характеристики і вигляд наближають означену знахідку до попередніх. Схожі предмети відомі на пам'ятках давньоруського часу; прикладом слугує поселення Кошцівка-8 [Материалы ..., 2012, с. 320, рис. 190]. Серед уламків з майстерні наявні простий зі звуженими кінцями виріб та сплюснені з квадратом у середохресті, що відповідає головній південноруській формі таких речей. Хрестики з прямокутними виступами у місці сходження лопатей і з рівноширокими лопатями часто співіснували у межах однієї пам'ятки, хоч при побутуванні перших у XII—XIII ст., хронологія других сягає XII—XIV ст. [Родина, 1998, с. 197, 199, 200, рис., 9, 15, 16]. Ще частину предметів вказаного призначення могли виготовляти з менш стійких кипарису або шкіри і, відповідно, в сухому культурному шарі селища вони не вціліли. Відтак, число пов'язаних з християнським благочестям артефактів, очевидно, було дещо більшим.

Кілька знахідок цього призначення виявлено впродовж останніх сезонів. У їх числі — невеликий рівнокінцевий хрестик з квадратом у середохресті і додатковими перекладинами на кінцях круглого перетину, тобто 12-кінцевий (рис. 5, 2). Знайдено виготовлений зі стулки мушлі перламутровий плаский хрестик, прикрашений косим хрестом у середохресті (рис. 5, 3). Окремої уваги заслуговує нашивний (?) хрест з розп'яттям і літерами над його головою та на перекладині [Готун та ін., 2013г, с. 199, рис. 1, 12; 2016, с. 65, 66, рис. 1, 1; Готун, 2014, с. 131, 132, рис. 13, 4], виконаний досить майстерно (рис. 5, 1); з приводу двох останніх речей готується окрема публікація. Аналогії хрестокінцевому олов'янисто-свинцевому (?) хресту знайти не вдалось, дещо схожі вироби без квадрата в середохресті відомі у комплексі Білозір'я і Каргополля середини — другої половини XI — XII ст. [Макаров, 1991, с. 14, рис. 1, 19] та у землі в'ятичів [Никольская, 1981, с. 236, рис. 89, 6]. Стосовно хрестика з перламутру необхідно зауважити, що на Русі їх зафіксовано мізерно мало. Наскільки відомо, на поселеннях сільського типу це взагалі друга подібна знахідка. Перша, виготовлена зі стулки устриці, походить з Автуничів на Чернігівщині [Моця та ін., 2005, с. 251, 252]. Щодо вказаного регіону в публікаціях називались ще два перламутрові хрестики — з Чернігова і городища Ляшківці [Коваленко, 2006, с. 91], але, за спостереженням О.М. Веремейчик, у другому випадку в звіті йдеться про фрагмент хрестика зі сланцю [Веремейчик, 2010, с. 349]. Як зазначено в літературі, перламутрові хрестики, крім віднесеного фахівцями до місцевих реплік Старорязанського, — паломницька реліквія зі Святої землі; їм, зазвичай, притаманні наявність косоного хреста у середохресті та підтрикутні потовщення на кінцях гілок. Чотири таких знахідки згадано у Новгороді, по дві — у

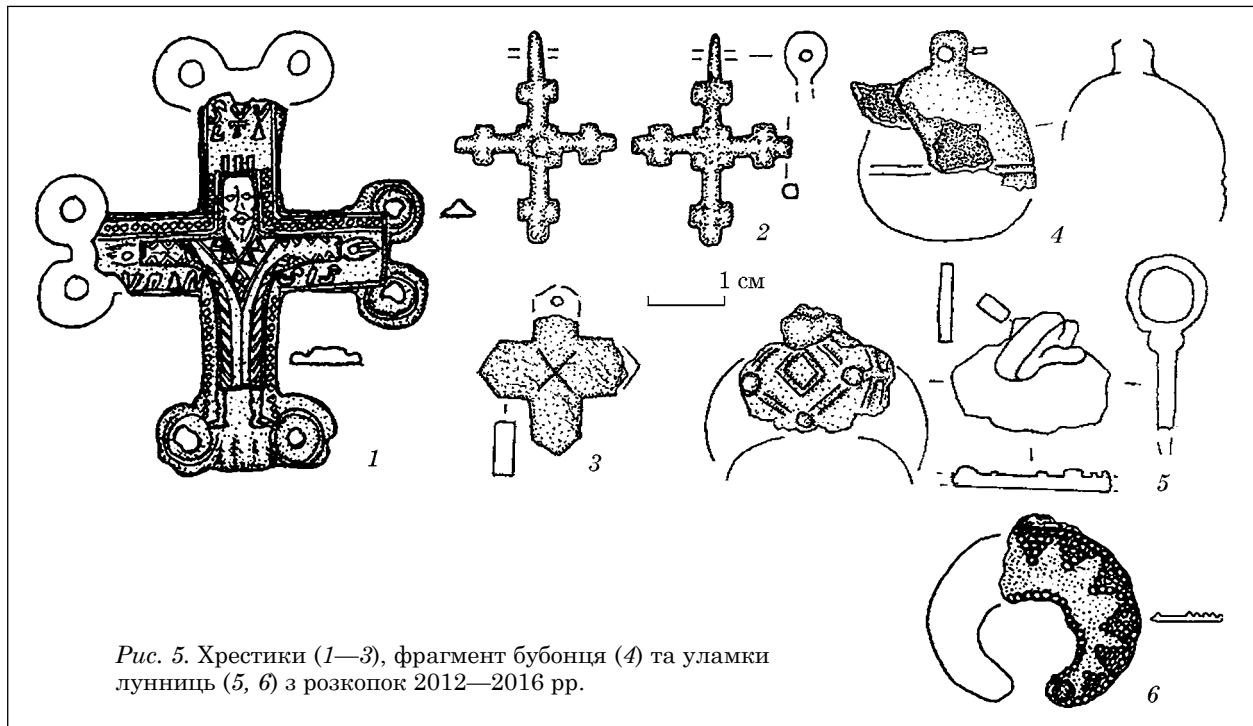

Рис. 5. Хрестики (1—3), фрагмент бубонця (4) та уламки лунниць (5, 6) з розкопок 2012—2016 рр.

Пскові та Смоленську, по одній — у Звенигороді, Ізяславі та у складі скарбу з Дівич-гори біля Сахнівки; до чотирьох цих речей відомо й у Херсонесі, а майстерня з їх виготовлення досліджена поблизу Хайфи [Мусин, 1999, с. 96, 97; 2006, с. 189; 2009, с. 223; 2010, с. 221—223; Колпакова, 2002, с. 28; 2005, с. 144]. Спостереження за планіграфією і хронологією названих знахідок на прикладі Пскова дозволило дійти висновку, що паломники були представниками можлих прошарків посадського населення [Колпакова, 2007, с. 12]. Показово, що традиція доставки зі Святої землі, а згодом — і з Афону творів церковного декоративно-прикладного мистецтва існувала досить довго і в музеях зібрано напрестольні хрести й іконки, дарохранительниці й ікони, натільні хрестики і образки переважно кінця XVIII — початку XX ст. [Денисова, 2001, с. 349; Паломнические ..., 2011; Степаненко та ін., 2016 та ін.]. Гіпотетичність наступного припущення зрозуміла, очевидно, виріб з поселення Ходосівка-Рославське мінняв власника, можливо — й неодноразово (хоча слід зауважити, що стосовно використання хреста іншої людини існує пересторога, викликана буквально розумінням ситуації «нести чужий хрест» — перейняти чужу долю), але не виключено, що біля витоків означеної традиції могла стояти особа, пов'язана з поселенням в урочищі Рославське біля Ходосівки. Слід додати, що паломницьке походження виявлених на Русі предметів особистого благочестя привело дослідників до припущення про можливість такого способу проникнення зі Сходу на південноруські землі й інших речей [Веремейчик, 2010, с. 349 та ін.]. Нашивний

(?) хрестик — плосковипуклий, однобічний, з подовженим нижнім променем та зображенням Розп'яття де тіло мов би стоїть впритул до хреста, а риси обличчя, цвяхи в долонях та елементи оздоблення довгого одягу, що прикриває коліна (коллобію?) досить деталізовані. Обабіч фігури й над руками наявні крапки псевдозерні, над головою і вздовж рук знизу — нечітко зображені літери. Завершення лівого і верхнього променів хреста втрачені, а ті, що віділіли, мають на кінцях парні кільця з отворами, причому, нижні примикають до хреста з боків, бічні та, судячи зі зламів, верхні, розташовані на кутах прямокутної перекладки. Навколо отворів наявні тонкі валики, що імітують скань. Прямі аналоги виробу не відомі, а іконографія сюжету дозволяє провести певні паралелі з творами християнської металопластики, за якими у літературі закріпилась назва «сирійських». Їх виготовлення, на думку дослідників, було налагоджене у східних провінціях Візантії, звідки паломники чи торгівці розносили їх по всьому християнському світу. Попри те, що грецькі написи на них передані з помилками, фігури схематичні, обличчя грубі, руки непропорційні, хоч одяг рясно вкритий узорами, малюнки ніяк не можна назвати примітивними, навпаки, в них помітна впевненість майстра, який набив руку на зображеннях певного характеру. Предмети одиничні на Русі і широко розповсюджені у Середземномор'ї; особливо багато їх в Сирії та Єгипті. Більшість дослідників поділяє думку, що саме Сирія була центром їх виробництва у VI—XII ст., хоч Г.Ф. Корзухіна при вирішенні питання часу виготовлення таких речей розглядала лише останню дату [Корзухіна, 1958,

с. 132, табл. I; II, 1; Куницький, 1985, с. 124, 125, рис., 1; Куницький, 1990; Мурашева і др., 2009, с. 532, 543, рис. 1, 9; Рябцева, Савельев, 2014, с. 160, 161, рис. 1, 1 та ін.]. В.В. Булгаков ототожнює знахідку з Ходосівки-Рославського з сирійським паломницьким хрестом XI—XII ст., багато стильових аналогів якому відомо в Сирії, значно менше — у Причорномор'ї¹.

Разом з описаними виробами варто розглядати бронзову знахідку, яка, найімовірніше, була оголів'ям енколпіона — біконічну намистину з прикрашеними насічками валиками на ребрі та основах і подвійним вушком шарніратримача стулок [Готун, Сухонос, 2014, с. 58, 59, рис. 4, 1]. Вже відзначалось, що подібні пристосування мали різні категорії витворів давньоруських ювелірів: енколпіони та медальйони барм домонгольського часу, іконки-мощевики XII ст., оправа коралової гілки з новгородських шарів кінця XII ст. Але оправа гілки корала і медальйони барм не мали вушок, та й наявність на поселенні біля Ходосівки хреста-релікварія, попри всю їх унікальність, порівняно з названими прикрасами імовірніша. Найближчі описаній речі оголів'я мають датовані XII—XIII ст. енколпіони, виділені в групу «з високим рельєфом і вільною компоновкою зображень» [Корзухина, Пескова, 2003, с. 60—63]. Принагідно варто вказати на знахідки подібних речей і на інших пам'ятках, датованих, щоправда, дещо пізнішим періодом [Чернов, 2000, с. 65, 68, рис. 4, 9 та ін.].

До цієї групи знахідок варто віднести і книжкову застібку [Готун та ін., 2013г, с. 199, рис. 1, 18; Готун, 2014, с. 132, рис. 13, 5], оскільки найімовірніше, що у середньовічні часи на сільському поселенні перебувала література духовного змісту. Та й численні уламки амфор теж можуть маркувати доставку вина для причастя і олії для лампади, хоч про існування тут певної культової споруди на нинішньому етапі досліджень говорити рано, та й побутове використання означеної тари, її вторинне застосування також не виключене.

Аналогія ще одному предмету [Готун, Сухонос, 2014, с. 60, рис. 5] серед матеріалів зі Старої Рязані названа верхньою деталлю від лампадки (?) [Даркевич, Борисевич, 1995, с. 198, 301, рис. 5, 8] — слід гадати, йшлося про своєрідний кронштейн для її кріплення. Хоч вказана ідентифікація не остаточна і подана авторами під питанням, але у контексті знахідки з Ходосівки-Рославського вона, як віднесена до культових речей, має бути згадана.

Із селища також походить низка знахідок, пов'язаних із ритуально-магічними діями, які суперечили християнському віроченню. Не розглядаючи крем'яні знаряддя, оскільки навіть у заповнення середньовічних об'єктів вони

могли потрапити разом з навколишнім культурним шаром, що містить матеріали доби первісності, відзначимо три кістяні підвіски — із ікла лисиці, таранної кістки бобра і хребця щуки² [Готун, 2014, с. 132, 133, рис. 14, 1, 2, 5; Готун, Сухонос, 2014, с. 60—62, рис. 6]. До цієї категорії знахідок, очевидно, слід включити і відділені від кістяка ікла кабана, хоч без ознак обв'язування чи підвішування беззастережно віднесення їх до ритуально-магічної сфери аргументоване недостатньо. Наявність оберегів із іклів і зубів хижаків у складі скарбу речей зі срібла й бронзи, виявленого на одній із пам'яток X ст. [Хавлюк, 1981, с. 316], на думку дослідників, свідчить про їх значущість і важливість у житті населення [Радул, 2012, с. 97]. Серед амулетів варто згадати і знайдені на поселенні ростри белемнітів, один із яких, до того ж, розколотий у місці незавершеного отвору [Готун, 2014б, с. 132, 133, рис. 14, 3; Готун, Сухонос, 2014, с. 62, 63, рис. 7, 1—3].

Мініатюрні предмети побуту: ложки, ковші, ключі, гребені, піхви, гольники фахівці одностайно вважають атрибутами заклинальної магії, притаманними сільським мешканцям. Ключам у цій групі речей відведено роль символу багатства і його охорони. Найчастіше вони зустрічались у жіночих похованнях фінно-угорського населення Приладожжя та Обонежжя, водночас у невеликій кількості відомі й на решті території Давньої Русі [Журжалина, 1961, с. 131; Успенская, 1967, с. 95; Рябинин, 1988, с. 55, 56, 60, рис. 1, 9, 10, 17, 18; Моця, 1990, с. 48; Седова, 1993, с. 82, 83, рис. 2, 3; Древняя ..., 1997, с. 155, 156; Історія ..., 2001, с. 790; Загоруйський, 2004, с. 95, цв. вкл., рис. 8, 7; Томашевич, 2008, с. 287; Пословська, 2014, с. 111; Коршун, б/г]. Екземпляр з селища Ходосівка-Рославське доволі крупний, з втраченою голівкою, виготовлений з кольорового металу. Матеріал та ливарні сліди на борідці предмета свідчать про непобутове призначення цієї знахідки [Готун, 2014, с. 132, 133, рис. 14, 6; Готун та ін., 2014б, с. 148, рис. 1, 8]. Виріб має асиметрично-ромбічний проріз, хоч досить близький до виявлених у шарах поселенських структур XII—XIV ст. і курганах XII—XIII ст. на території Білорусі багато орнаментованих насічками ключів з хрестоподібним прорізом і петельчастою чи ромбічною голівкою [Звяруга, 1993, с. 159; Томашевич, 2008, с. 288, 289, рис. 1, 4]. Такі підвіски-ключі знайдені й на пам'ятках XI—XII ст., а у Новгороді — в шарі першої половини XIII ст. і ареал їх побутування збігається з площею поширення інших амулетів [Покровская, 2010, с. 261]. Подібність цієї знахідки до ключів для скринь та ларців [Древняя ..., 1997, с. 16, 253, табл. 7, 25—32] дозволяє згадати влучне спостереження Б.О. Рибаківа, що саме ця форма властива для ключиків-аму-

1. Широ вдячний вельмишановному колезі за люб'язно надані консультації.

2. Визначення О.П. Журавльова та Є.Ю. Яніш.

летів; на думку дослідника, це не звужує сферу магічної дії оберегу, а символізує охорону найціннішого з цінного [Рыбаков, 1988, с. 542, 543, 549, рис. 92].

Данину певним віруванням дослідники вбачають і в особливостях деяких елементів костюму, прикрас, семантиці орнаменталістики певних побутових речей. Це і привіски-лунниці, і ототожнена з солярною символікою кругла форма виробів, і пов'язані з родючістю рослинні мотиви у оздобленні предметів, і функції оберегів у булавок, фібул, а додатково — у їх вістер, хоч у цьому випадку магічна суть вторинна, а первинне використання за призначенням: речі не виступають суто культовими, а лише маркують певні ознаки ідеології їх власників.

Лунниця, на думку фахівців, — типова і найпоширеніша загальнослов'янська прикраса, що символізувала місяць, хоч Б.О. Рыбаков допускав зв'язок цих речей і з сутністю ночі, на противагу сонцю, яке уособлювало втілення дня, та з двома небесними сферами, оскільки у географічних широтах слов'ян спрямованим рогами донизу місяць практично не перебуває [Седова, 1959, с. 227—229; 1981, с. 23—26, рис. 6; Рыбаков, 1988, с. 535; Бондарець, 1997, с. 92; Древняя ..., 1997, с. 68, 69, 155, 300, рис. 54; История ..., 2001, с. 790; Вamuш, 2014, с. 28; Коршун, б/г]. На поселенні Ходосівка-Рославське відома половинка вузького виробу, оздобленого трикутниками псевдозерні [Готун та ін., 2016, с. 65, рис. 1, 15] і центральна частина ще однієї привіски, прикрашеної імітацією скані (рис. 5, 5, 6). Фрагментованість речі дозволяє враховувати розробки стосовно типології і часу побутування названих прикрас [Гольмстен, 1914; Журжалина, 1961, с. 132—134; Лесман, 1990, с. 62, 94, рис. 6, 4.1.1—4.1.3; Рябцева, 2005, с. 112—122] лише в загальних рисах. При оцінці цих знахідок з пункту як показника духовної культури мешканців варто взяти до уваги і недавні публікації, де висловлено обґрунтовану широком розповсюдженням лунничних прикрас на Русі уже після прийняття християнства думку про їх зв'язок з культом Богородиці [Хамайко, 2008, с. 332, 333; 2013].

Виявлені на селищі хрестики дозволяють принагідно згадати думку Б.О. Рыбакова що чотирьохчастинна «координатна» композиція хреста символізувала також загалом простір, поширення добра і охоронних сил на повсюдність, яка виражалась поняттям «на всі чотири сторони» [Рыбаков, 1988, с. 554—556, 612], що зумовило певну симпатію до хрестиків і з боку язичників. Це добре простежується включенням їх до складу наборів різних прикрас, а також співіснуванням у складі одного набору з язичницькими оберегами, найяскравішим проявом чого може слугувати виявлена у одному з могильників фібула з прикріпленими хрестиком та іклом хижака [Конецкий, 1984, с. 59]. Дослідники відзначали також, що не чужий

язичникам мотив хреста не дає змоги впевнено вбачати християнські впливи чи язичницьку символіку у таких композиціях, як хрестоподібно переплетені овали, ромби з кульками на кінцях, схожі за формою на хрест криноподібні прикраси [Сергеев, 2013], крім того, як вважають фахівці, хрести стають релігійним символом з XII ст., а до того вони виступали у якості прикрас [Седов, 1987]. Зрозуміло, що розміщене неподалік столиці селище на рубежі давньоруської і монгольсько-литовської доби не репрезентувало властивий етапу утвердження християнства на Русі осередок поганства, та язичницькі амулети у його нашаруваннях зобов'язують не нехтувати і цими міркуваннями. Помічене Б.О. Рыбаковим часте використання і вшанування ромбів і квадратів, як їх окремого прояву, розділених хрест-навхрест на окремі такі ж фігури з крапкою посередині може означати поклоніння символу ділянки зораного поля (зімкнуті ромби) чи засіяної зернами ниви (ромби з крапкою посередині) і загалом бути пов'язаним з магією родючості, плодів землі і статевої сили, а сам по собі ромб чи квадрат, відповідно, слугував спрощеним позначенням описаного символу [Рыбаков, 1965, с. 31, 32; 1994, с. 41—50, 517]. Втілення родючості у ромбічних зображеннях вбачали й інші автори [Амброз, 1965, с. 14—20]. Наведене дозволяє висловити припущення щодо семантичного навантаження ще однієї знахідки з досліджуваного селища.

У контексті ймовірної кольорової металообробки на поселенні вже згадано фрагмент бронзової привіски (?), репрезентованої ромбічною (?) рамкою, заповненою косою решіткою [Готун та ін., 2012в, с. 248, рис., 4]. Особливості означеної знахідки (рис. 3, 4) дозволяють провести паралелі з ромбоподібними решітчастими привісками, нечисленними на пунктах переважно півночі Русі XIII—XIV ст. [Древняя ..., 1997, с. 68, 299, рис. 53, 24; Археология ..., 1986, с. 336, рис. 82] і близькими до них за семантикою круглими косорешітчастими. Останні зафіксовані в шарах останньої чверті XII — середини XIV ст., їх вважають властивими для Новгородської землі [Седова, 1981, с. 33, 42, рис. 10, 1, 2]. За спостереженнями фахівців, даних відносно хронології вказаних виробів дуже мало і свого часу їх датування визначала наявність в одних похованнях разом з витими потрійними браслетами XIII ст. [Журжалина, 1961, с. 128, 138, рис. 1, 25]. Ці міркування дозволяють вбачати у знахідці з Ходосівки-Рославського фрагмент амулета «зоране поле», до чого вслід за Б.О. Рыбаковим схиляються фахівці при інтерпретації решітчастих привісок різної форми. Схожа підвіска традиційної форми — з виступами по кутах, що надають предмету хрестоподібних обрисів, відома з розкопок Замкової гори у літописному Юр'єві на Росі [Орлов и др., 1985, с. 40, рис. 8, 15; Археология,

1986, с. 336, рис. 82], а хрестоподібний виріб з символами насінин у клітинах, які уособлюють діянку зораної ниви, тобто з ідеограмою «за-сіяне поле» — з розкопок селища Григорівка на середньому Дніпрі [Південноруське ..., 1997, с. 133, 134, рис. 53, 24].

При характеристиці виявлених на пункті виробів, що відображають певні ідеологічні уявлення, варто назвати вже згаданий виготовлений зі свинцю чи свинцевого сплаву предмет у вигляді з'єднаних основами двох кринів (рис. 3, 1) [Готун та ін., 2013а, с. 90, 97, рис. 3, 1]. Підвіски криноподібної форми знайдені, наприклад, на поселеннях Південного Подніпров'я, де вони зроблені зі свинцю і мають київські аналогії [Козловський, 1992, с. 57, 61, рис. 30, 19, 20]. Як відомо, давньоруські майстри такі прикраси відливали у формі при простішому виконанні [Добровольський, 1949, с. 92, 93, рис., 15] та відтискали їх порожнистий варіант з благородних металів чи з нанесенням шару останніх на поверхню виготовлених з дешевого сплаву речей [Корзухина, 1954, с. 56, 113, табл. XXXV, 5, 6; Рыбаков, 1988, с. 619, рис. 109; Загорульський, 2004, с. 138, цв. вкл., рис. 33; 43 та ін.]. Матриці для виготовлення цих прикрас у більш вишуканому виконанні знайдені на Вишинському городищі XII—XIII ст., в ювелірній майстерні XII — першої половини XIII ст. на чернігівському передгородді, поруч зі схованим у 1237 р. скарбом на території Старої Рязані та ін. [Древняя ..., 1997, с. 68, 299, рис. 53, 23; Загорульський, 2004, с. 84, 138, рис. 7, 4; Моця, Казаков, 2011, с. 128, 156; Брилева, 2014, с. 63, 64], а самі такі предмети — як на території Русі, переважно у складі скарбів коштовних прикрас, так і за її межами [Никольская, 1981, с. 236, рис. 89; 35; Рыбаков, 1988, с. 618, 619, рис. 109; Kernave, 2002, s. 166, № 384; Vėlius, 2005, s. 61, pav. 24, 5 (165), 7 (52)]. Згідно усталеної думки, крин у різних культурах виступав сталим символом зародження життя і власне життя, вегетативних сил природи і життєвих сил жінки, родючості, процвітання, розвитку, достатку, духовного безсмертя [Седов, 1982, с. 267, 286, табл. LXXIII, 5; Рыбаков, 1988, с. 576, 637; Древняя ..., 1997, с. 204; Козлова, 2004, с. 190 та ін.].

Відлякувати своїм звучанням злих духів були покликані привіски-бубонці, поширені в середньовіччі у слов'ян, а особливо — у їх північно-східних сусідів. На думку дослідників, їх ритуальний характер підтверджує не лише включення до складу комплектів амулетів, а й неодноразова фіксація особливого положення цих предметів у похованнях — покладеними до шкіряного мішечка чи до горщика, накритим берестом, загорнутими у тканину і поміщеним у дерев'яний футляр тощо [Недошивина, 1976, с. 50]. Пошкоджений внизу виріб з лінійним прорізом і потрійним рельєфним пояском описано [Готун, Сухонос, 2014, с. 62, 63, рис. 7, 4], у

2016 р. виявлено фрагмент наступного, також з рельєфним пояском і втраченою нижньою частиною (рис. 5, 5). Дослідники поділяли ці знахідки на грушоподібні з хрестоподібним та лінійним прорізом, кулясті з рельєфним пояском і гладенькі з лінійним прорізом, пов'язуючи різні варіанти таких речей з технологічними особливостями їх виготовлення [Седова, 1981, с. 156, 157, рис. 62, 1—17; Древняя ..., 1997, с. 69, 70, 300, рис. 54, 27—31]. Було простежено особливості хронології побутування окремих типів цих предметів [Журжалина, 1961, с. 127, 129, 140; Лесман, 1990, с. 60—62, 94, рис. 6, 3.2—3.7; Город ..., 1996, с. 196, 200—202, рис. 65, 26—35; Сарачева, 2007, с. 84, 85, рис. 4, 4—7], а з урахуванням надходження нового матеріалу запропоновано складнішу класифікацію виробів із внесенням певних корективів стосовно датування знахідок [Поветкин, 2008, с. 118—129].

Відомо, що світогляд середньовічної людності при деяких обставинах передбачав сакралізацію суто побутових речей, таких як гостроконечники, ножі, замки і ключі тощо. Як згадано, вони на пам'ятці наявні, більше того — частина з них утворює досить представницькі серії. Але і тут, при пріоритетності їх застосування за призначенням і відсутності даних щодо використання у магічно-ритуальній сфері, залишається лише констатувати факт їх фіксації у заповненні низки об'єктів та у навколишньому шарі.

Окремо варто згадати ритуальні предмети із органічних матеріалів, існування яких відоме за поодинокими знахідками із синхронних пунктів та за вивченням народної культури пізніших часів. Ймовірно, досліджувана пам'ятка не стояла осторонь загальних тенденцій і подібне їй мешканці практикували також. Але за браком відповідних даних, про це можна говорити також виключно гіпотетично.

Крім речей, що характеризують особливості життєвого укладу населення пункту, були також отримані суттєві дані щодо специфіки взаємодії мешканців цієї селищної структури і навколишнього середовища. Частина з них простежена в культурному шарі й характеризує ссавців, у т. ч. дрібних гризунів, птахів, риб, яких культивували у домашньому господарстві та які ставали здобиччю мисливців і рибалок й супроводжували повсякденне життя¹. Деякі з матеріалів уже опубліковані [Тайкова, 2009], решта чекає на введення до наукового обігу або проходить лабораторне опрацювання. Так, у знахідках 2007—2011 рр. О.П. Журавльов з О.Г. Сенюком простежили наявність 7 видів домашніх (свійські бик, вівця, коза, свиня, кінь, собака, кіт) і 14 видів диких (заєць русак,

1. Маючи нагоду, хотілось би висловити щиру вдячність колегам, які долучились до опрацювання матеріалів і надали суттєві дані для всебічної характеристики досліджуваної селищної структури.

лисиця звичайна, вовк сірий, бобер річковий, борсук, кабан, куниця (?), видра (?), ведмідь бурій, олень звичайний, козуля звичайна, лось, зубр, бик первісний або тур) ссавців, 8 видів (білуга, осетр, сом, судак, щука, вирезуб, сазан, карпові) риб, 1 виду (черепаша болотяна) плазунів та 1 виду молюсків [Журавльов, 2007/247; 2008/121; 2009/88; 2010/2; Журавльов, Сенюк, 2011/1]. Рештки ще 2 видів, які відносяться до гризунів (хом'як звичайний та водяний пацюк або водяна полівка) за матеріалами 2008—2012 рр. виділила А.В. Мішта [Мішта, 2009/88; 2010/2; 2011/1; 2012], вона ж за слідами кігтів на фрагментах кераміки припустила існування на селищі ще 1 виду — пацюка сірого або мандрівного [Мішта, 2011/1]. С.Ю. Тайкова при опрацюванні матеріалів 2007—2010 рр. дійшла висновку щодо наявності у шарі селища кісток 17 видів птахів (лебідь-шипун, гуска сіра, крижень, нерозень, широконоска, свищ, чернь червоноголова, чирок-свистунець, чирок-тріскунець, курка домашня, глухар, тетерук, слуква, крех малий, сорока, галка, ворона сіра, мартин звичайний), серед яких свійською достеменно слід вважати лише курку [Тайкова, 2007/247; 2009/88; 2010/2; 2011/1]. Ороговілі кільця від трахеї представника саме цього виду ідентифіковані серед знахідок з пункту С.Ю. Яніш [Яніш, 2010/2]. За спостереженнями дослідниці, серед матеріалів 2009 р. наявні кістки 9 видів (крім уже зафіксованих осетра руського, сома, щуки, судака, сазана — линь, окунь, лящ, плітка) риб [Яніш, 2009/88; 2010/2]. Г.О. Пашкевич за знахідками 2007—2008 рр. відзначила на фрагментах кераміки і шматках обмазки відбитки зернівок 5 видів (пшениці голозерної, плівчастих пшениць однозернянки і двозернянки, жита посівного, ячменю плівчастого) культурних рослин [Пашкевич, 2007/247; 2008/121]. Ще 2 види (крім відомого на селищі ячменю плівчастого — також просо) на зібраних у 2011 р. уламках посуду простежив С.А. Горбаненко [Горбаненко, 2011/1]. Значно детальніші дані отримані при промиванні проб ґрунту з культурного шару селища і виявлених на ньому об'єктів. Так, Л.В. Горобцем крім представника одного із двох відомих і раніше видів качок-чирянок було ідентифіковано кістку гаїчки болотяної [Горобець, 2015], О.М. Ковальчуком у доповнення до визначених раніше сома, щуки, окуня, ляща, плітки простежено також рештки коропових риб та карася, в'язя і краснопірки [Ковальчук, 2015], а Л.І. Рековцем крім вже відомої водяної полівки було визначено кістки бурозубки звичайної, мишки лучної, мишака європейського, нориці рудої, полівки тундрової [Рековець, 2015]. В.Ю. Ратніков простежив кістки земноводних і плазунів, що належать до 5 родин герпетофауни: часничниця звичайна, жаба гостроморда, ропуха звичайна, ящірка прудка, вуж звичайний [Ратніков, 2015]. Схожа ситуація і з рослинним світом: у результаті

флотації підтверджено існування уже виявлених пшениці двозернянки, ячменю плівчастого, жита і проса, знайдені зернівки гороху посівного, низки бур'янів і шматки шкаралупи горіха ліщини [Горбаненко, 2015] і за аналізом вуглинок вказано на існування дуба, клена, ясена, тополі / осики, вільхи, верби, горобини та ще одного широколистяного виду [Сергеева, 2015]. Водночас на сусідній досліджуваній експедицією пам'ятці, у Софіївській Борщагівці, отримана у результаті застосування як названих, так і традиційних методів палеоетноботанічна картина виявилась практично ідентичною: пшениці двозернянка і м'які голозерні, жито, просо, овес посівний, ячмінь плівчастий зафіксовані у обох випадках, в другому відзначено наявність і засмічувача — вівсюга (хоч подальші проби все ж дозволили простежити невідомі раніше рослини) [Горбаненко, 2015], тому ідеалізувати метод флотації не доводиться. Однак, комплексний підхід у вивченні природного оточення складного соціально-економічного організму, що досліджується шляхом розкопок, наочно продемонстрував свою перспективність і науковість [Kovalchuk et al, in print].

Наведений огляд результатів вивчення середньовічного селища Ходосівка-Рославське дозволяє вказати, що отриманий у перший же сезон робіт на пункті цікавий й наукомісткий матеріал зумовив підготовку окремої статті про неординарність досліджуваного соціально-економічного феномену; цей висновок також фігурував і в низці наступних публікацій щодо пам'ятки. У ході подальших розкопок залучено нові дані про пункт, як складний соціально-економічний організм з багатогалузевою економікою і високим рівнем добробуту населення, при тому, що за перші п'ять років загальна відкрита площа на ньому склала лише 1040 м². З урахуванням матеріалів наступних сезонів, опрацювання яких ще триває, пам'ятка в урочищі Рославське в Ходосівці постає як осередок розвитку рільництва, тваринництва, птахівництва, на що вказують відповідні знаряддя, а також дані, отримані при опрацюванні остеологічної колекції. Особливості природних умов розміщення пункту зумовили розвиток рибальства, полювання, допоміжних занять і домашніх промислів, що й не дивно з огляду на специфіку господарської діяльності практично всіх середньовічних селищ регіону. Наявні артефакти надійно документують вказані висновки. Цілоком вкладаються у рамки простеженої на інших пунктах регіону господарської спеціалізації також залізобобна справа, обробка дерева, кістки і рогу. Водночас, на пам'ятці вдалось зафіксувати сліди кольорової металообробки — заняття набагато менш поширеного, ніж попередні та виготовлення прикрас і натільних хрестиків з бурштину — ремесла, сліди якого навіть у крупних містах мають лише окремі прояви.

Крім специфічних знарядь названих галузей до колекції включено значну кількість універсальних інструментів та пристосувань, які знаходили застосування як у господарській діяльності мешканців, так і в їх побуті. Зафіксовано і суто побутові речі, а також елементи костюма та прикраси. Неодноразово траплялись ключі і деталі замків, що вказують на досить високий майновий рівень населення. В числі прикрас — довізні речі та такі, що теж свідчать про високий рівень добробуту жителів. На особливості їх повсякденного життя вказують вивчені споруди різного призначення та специфічні риси керамічного комплексу, до якого входив полив'яний посуд, глеки, блюда та чаші, тобто ті категорії, які вважали невластивими для мешканців села.

Зібрані матеріали, що свідчать про міжнародні зв'язки жителів якщо не досліджуваної пам'ятки, то регіону загалом. Непоодинокі на поселенні і елементи озброєння, воїнського обладунку і спорядження бойового коня — знахідки, що відомі на пам'ятках сільського типу, та водночас вказують на високий рівень розвитку середньовічних селищних структур. Наявні на пункті предмети особистого благочестя християн разом з амулетами язичницьких культів характеризують особливості світогляду сільської людності.

Вказані особливості поселення Ходосівка-Рославське переконливо демонструють, що інформаційні можливості селищ середньовічної доби на нинішньому етапі досліджень ще далеко не вичерпані.

Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX—XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). — М., 1966. — 295 с.

Амброз А.К. Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крючками») // СА. — 1965. — № 3. — С. 14—27.

Археология Украинской ССР. — Т. 3: Раннеславянский и древнерусский периоды / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко и др. — К., 1986. — 575 с.

Беляева С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995. — 111 с.

Бережинський В.Г. Зброя Київської Русі. — К., 2000а. — 296 с.

Бережинський В.Г. Техніка бойового застосування давньоруського озброєння. — К., 2000б. — 230 с.

Бережинський В.Г. Мілітарія Київської Русі. — К., 2014. — 370 с.

Бідзіля В.І., Паньков С.В. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I—II тис. н. е. // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 98—112.

Блажевич Н.В. Нові надходження до Наукових фондів ІА НАН України (розділ слов'янської, давньоруської та середньовічної археології, 2004—2015) // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: проблеми та відкриття. — К., 2016. — С. 121—136 (АДІУ. — Вип. 1 (18)).

Бондарець О.В. Обереги з городища Князя Гора (колекція НМІУ) // Наук. зап. НАУКМА. — 1997. — Т. 2: Культура. — С. 91—111.

Брилева О. Стоп-кадр из жизни средневекового города / материал подготовила О. Брилева // НиЖ. — 2014. — № 7. — С. 62—64.

Бубенька Т.С. Віцебські пасад // Археологія і нумізматика Біларусі: Энцыклапедыя. — Мн., 1993. — С. 137, 138.

Булгаков В.В. Заключение о результатах исследования амфорных материалов из раскопок поселения Ходосовка-Рославское в 2008 г. Приложение № 22 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції в 2008 р. / НА ІА НАН України. — 2008/121. — С. 581, 582.

Булгаков В.В. Заключение о результатах исследования амфорных материалов из раскопок поселения Ходосовка-Рославское в 2009 г. Приложение № 12 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції в 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/88. — С. 335, 336.

Булгаков В.В. Заключение о результатах исследования византийских амфорных материалов из раскопок поселения Ходосовка-Рославское в 2010 г. Приложение № 16 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на Ходосівському археологічному комплексі у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 424, 425.

Вамуш А. Нагрудні підвіски-амулету давньоруського населення Прикарпаття // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 2014. — Т. 1. — С. 24—39.

Вергун О. Железные иглы с кольцами на территории Восточной Европы (постановка вопроса) // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX—XI ст.: Матеріали міжнарод. польового археолог. семінару (Чернівці — Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.). — Чернівці, 2006. — С. 27—32.

Веремейчик О.М. Матеріальна культура сільського населення IX — першої половини XIII ст. межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра // Тези доп. української делегації на VI міжнарод. конгр. слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). — К., 1996. — С. 69, 70.

Веремейчик Е.М. Предметы христианского культа XI—XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Материалы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). — СПб, 2010. — С. 344—354.

Винников А.З., Кудрявцева Е.Ю. Городище Холки на Юго-восточной окраине древнерусского государства // Вопросы истории славян: Археология, этнография. — Воронеж, 1998. — Вып. 12. — С. 50—71.

Вільшанська О.Л. Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокіл на Середньому Дністрі // Археологія. — 1988. — Вип. 61. — С. 85—90.

Войнаровський В. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I—XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). — Львів, 2014. — 438 с.

Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998. — 153 с.

Гольмстен В.В. Лунницы императорского Российского исторического музея имени имп. Александра III. — Отд. оттиск из «Отчета» Исторического музея за 1913 г. — М., 1914 — 20 с.

Гоняний М.И. Поселение древнерусского времени Монастырщина III на Верхнем Дону // Куликово Поле: Материалы и исследования. — М., 1990. — С. 86—96 (Тр. ГИМ, вып. № 73).

- Гоняний М.И., Кац М.Я., Наумов А.Н. Древнерусские археологические памятники конца XII — третьей четверти XIV века в приустьевой части Непрядвы на Куликовом поле // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 228—252.
- Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів поселень між Ходосівкою та Лісниками, Ходосівка-Рославське та Софіївська Борщагівка за відбитками на виробках з глини. Додаток № 27 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/1. — С. 448, 449.
- Горбаненко С.А. Палеоетноботанічні визначення матеріалів з поселень Ходосівка-Рославське та Софіївська Борщагівка за результатами робіт 2015 р. // Казимір О.М. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Софіївська Борщагівка у 2015 р. (у роботі).
- Горбещь Л.В. Визначення палеоорнітологічних матеріалів, отриманих шляхом промивання ґрунту поселення Ходосівка-Рославське, дослідження 2015 р. // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2015 р. (у роботі).
- Город Болгар: ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков / Л.Л. Савченкова, Ю.А. Семькин, Г.Ф. Полякова и др. — Казань, 1996. — 300 с.
- Готун І.А. Виробничі особливості масової забудови давньоруських селищ на Поліссі // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.). — Житомир, 1995. — С. 121—125.
- Готун І. Гончарні осередки Вишгород та Автуничі: загальне і особливе // Старожитності Вишгородщини: Зб. тез доп. і повідомл. 12-ї наук.-практ. конф., присв. 10-й річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв (16—18 травня 2005 р., м. Вишгород). — Вишгород, 2005. — С. 49—68.
- Готун І.А. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 25—34.
- Готун І.А., Казимір О.М. Розвідкові роботи навколо Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009. — С. 82, 83.
- Готун І.А., Петраускас А.В., Квітницький М.В., Коваль О.А. Заплавні давньоруські пам'ятки Київського Придніпров'я // Археологія. — 2009а. — № 2. — С. 54—60.
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки // АДУ 2006—2007 рр. — К., 2009б. — С. 84—86.
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Продовження робіт на селищі Ходосівка-Рославське на Київщині // АДУ 2008 р. — К., 2009в. — С. 40—46.
- Готун І.А., Казимір О.М. Ходосівський археологічний комплекс: вивчення, охорона, експериментальне моделювання // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. — К., 2010. — С. 100—108 (АДІУ. — Вип. 1).
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське // Археологія. — 2010а. — № 1. — С. 112—126.
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2009 р. — Київ; Луцьк, 2010б. — С. 91—95.
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Розкопки селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2010 р. — Київ; Полтава, 2011. — С. 88—90.
- Готун І.А., Переверзев С.В., Сухонос А.М. Розвідки в околицях селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2011 р. — К., 2012а. — С. 244.
- Готун І.А., Сорокун А.А., Сухонос А.М. Ходосівка-Рославське — нова пам'ятка доби первісності // АДУ 2011 р. — К., 2012б. — С. 245, 246.
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М., Гунь М. О. Розкопки селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2011 р. — К., 2012в. — С. 247—249.
- Готун І.А., Грицик Ю.О., Казимір О.М., Сухонос А. М. Господарство і побут жителів селища Ходосівка-Рославське у південних Київських передмістях // Археологія. — 2013а. — № 4. — С. 86—103.
- Готун І.А., Переверзев С.В., Сорокун А.А., Сухонос А.М. Нові знахідки матеріалів доби первісності на стоянці Ходосівка-Рославське // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013б. — С. 195—197.
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. — К., 2013в. — С. 185—200 (АДІУ. — Вип. 10).
- Готун І.А., Сухонос А.М., Колибенко М.О. та ін. Дослідження селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013г. — С. 198—199.
- Готун І.А. Виставка археологічних матеріалів «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI — XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села» // Археологія. — 2014. — № 3. — С. 125—134.
- Готун І.А., Гунь М.О. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців // Наук. зап. НаУКМА. — К., 2014. — Т. 153: Теорія та історія культури. — С. 40—47.
- Готун І.А., Гунь М.О., Сухонос А.М. Південні київські передмістя в епоху Синьоводської битви (на прикладі селища Ходосівка-Рославське) // Синьоводська битва 1362 р. в контексті середньовічної історії Східної Європи. — Кіровоград, 2014а. — С. 121—135 (Наук. зап. КДПУ ім. В. Винниченка, серія «Іст. науки». — Вип. 20).
- Готун І.А., Сухонос А.М. Культурні предмети з поселення Ходосівка-Рославське // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: результати досліджень. — К., 2014. — С. 55—67 (АДІУ. — Вип. 1 (12)).
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. та ін. Вивчення селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2013 р. — К., 2014б. — С. 147—149.
- Готун І. Домостроїтельство в неукрепленных пригородах Киева X—XIII вв. // ГАЗ. — 2015. — Вып. 30. — С. 294—304.
- Готун І.А., Сухонос А.М. Предмети озброєння та воїнського обладунку із середньовічного селища Ходосівка-Рославське // Покликання — археологія: Матеріали Других Самоквасівських читань, присв. 80-річчю О.В. Шекуна. — Чернігів, 2015. — С. 175—190.
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. та ін. Південно-східна периферія селища Ходосівка-Рославське // АДУ 2014 р. — К., 2015. — С. 83, 84.
- Готун І.А., Сухонос А.М., Казимір О.М. та ін. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське за результатами робіт 2015 р. // АДУ 2014 р. — К., 2016. — С. 64, 65.
- Грибов Н.Н., Цепкин Е.А. Рыболовный промысел в окрестностях Нижнего Новгорода в средние века // Нижегородские исследования по краеведению и археологии: Сб. науч. и метод. статей. — Нижний Новгород, 2004. — С. 71—95.

- Гроздилов Г.П. Раскопки древнего Пскова // Славянские древности. — Л., 1962. — С. 7—76 (АСГЭ. — Вып. 4).
- Гуць М. Керамічний комплекс давньоруського поселення Ходосівка-Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнарод. наук. конф. молодих учених, присв. 20-річчю Незалежності України. — К., 2011. — Вип. IV, ч. 6. — С. 5—7.
- Гуць М.О. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське // Середньовічні міста Полісся. — К., 2013. — С. 31—46 (АДІУ. — Вип. 11).
- Гуць М., Оногда О., Чміль Л. Керамічні комплекси другої половини XIII — середини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині // Дослідження Київського Полісся. — К., 2016. — С. 172—179 (АДІУ. — Вип. 3 (20)).
- Гуревич Ф.Д. Древний Новгородок: посад — околный город. — Л., 1981. — 160 с.
- Даркевич В.П., Борисевич Г.В. Древняя столица Рязанской земли XI—XIII вв. — М., 1995. — 448 с.
- Денисова Е.В. Перламутр в светском и церковном декоративно-прикладном искусстве // Тр. Государственного музея истории религии. — СПб., 2001. — Вып. I. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://art-con.ru.u7984.argon.vps-private.net/>.
- Добровольський А. Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. ст. у Надпоріжжі // АП УРСР. — 1949. — Т. I. — С. 91—95.
- Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К., 1966. — 148 с.
- Древний Новгород: прикладное искусство и археология / Сост. Б.А. Колчин, В.Л. Янин, С.В. Ямщиков. — М., 1985. — 168 с.
- Древняя Русь. Быт и культура / Д.А. Беленькая, Г.К. Вагнер, Е.В. Воробьева и др. — М., 1997. — 368 с. (Археология с древнейших времен до средневековья в 20 томах).
- Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. — М., 1985. — 432 с. (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т.).
- Дубов И.В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья (историко-археологические очерки). — Л., 1982. — 248 с.
- Дучиц Л.В. Городище Масковичи (к вопросу о порубежных пунктах Полоцкого княжества) // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов (Киев, 18—25 сентября 1985 г.). — К., 1988. — Т. 2. — С. 243—246.
- Дучиц Л.У. Маскавичы // Археология і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Мн., 1993. — С. 419, 420.
- Журавльов О.П. Визначення остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2007 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 11 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / НА ІА НАН України. — 2007/247. — С. 361—366.
- Журавльов О.П. Визначення остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2008 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 11 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2008 р. / НА ІА НАН України. — 2008/121. — С. 534—541.
- Журавльов О.П. Визначення остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2009 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 8 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/88. — С. 318—329.
- Журавльов О.П. Визначення остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2010 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 12 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 401—417.
- Журавльов О.П., Сенюк О.Г. Визначення (попередне) остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2010 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 29 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/1. — С. 451—456.
- Журжалина Н.П. Древнерусские привески-амулеты и их датировка // СА. — 1961. — № 2. — С. 122—140.
- Загорюльський Э.М. Вицинский замок XII—XIII вв. — Мн., 2004. — 159 с.
- Захаров С.Д. Древнерусский город Белоозеро. — М., 2004. — 592 с.
- Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991. — 511 с.
- Звяруга Я.Г. Гальшанскія гарадзішча і селішча // Археалогія і нумізматыка Беларусі: Энцыклапедыя. — Мн., 1993. — С. 153, 154.
- Зотько М.Р., Нигматуллин Р.А., Смирнов А.С., Смирнова М.Е. Работы Деснинской экспедиции в 1986—1989 гг. // КСИА. — 1993. — Вып. 210. — С. 67.
- Зоценко В.М., Брайтчевська О.А. Ремісничий осередок XI—XII ст. на Київському Подолі // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 43—103.
- Зоценко В.Н., Ієвлев М.М. Бронзовая литейная форма XI в. из Киева // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Материалы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). — СПб, 2010. — С. 371—374.
- Иванченко Л.И. Об одной группе поселений на правом берегу Полесья // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докл. респ. конф. молодых ученых (Киев, апрель 1981). — К., 1981. — С. 122, 123.
- Історія української культури у п'яти томах. — Т. 1: Історія культури давнього населення України / Ю.С. Асеев, В.Д. Баран, І.А. Баранов та ін. — К., 2001. — 1136 с.
- Казимір О.М., Готун І.А., Терещук К.О. та ін. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції // АДУ 2012 р. — Київ; Луцьк, 2013. — С. 200—203.
- Кирилко В.П. Крепостной ансамбль Фуны (1423—1475 гг.). — К., 2005. — 269 с.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. — Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. — М., 1966. — 146 с. (САИ. — Вып. Е1-36).
- Коваленко В.П., Моця А.П., Шекун А.В. Работы Шестовицкой экспедиции // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 287, 288.
- Коваленко В.П., Сытый Ю.Н. Летописная Белавежа (К вопросу о локализации) // Археология славянского Юго-Востока: Материалы к межвузовской науч. конф. — Воронеж, 1991. — С. 59—66.
- Коваленко В.П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 32—35.
- Коваленко В.П. Новые византийские находки из Чернигова и его округи // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування давньоруської держави) IX—XI ст.: Матеріали міжнар. польово-

- го археол. семінару (Чернігів — Шестовиця, 20—23 липня 2006 р.). — Чернігів, 2006. — С. 89—103.
- Коваленко В., Моця О., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження Шестовицького подолу // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 178—191.
- Ковальчук О.М. Звіт за результатами опрацювання іхтіологічного матеріалу, отриманого під час розкопок поселення Ходосівка-Рославське у 2015 р. // Готун І. А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2015 р. (у роботі).
- Козлова А.В. Украшения ремня, сбруи и сумок восточного происхождения из раскопок в Великом Новгороде // Новгород и Новгородская земля: История и археология: Материалы науч. конф. (Новгород, 27—29 января 2004). — Великий Новгород, 2004. — Вып. 18. — С. 188—207.
- Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1992. — 184 с.
- Колпакова Ю.В. Христианская традиция в Пскове по данным археологии (предметы личного благочестия) // Псков. — 2002. — № 16. — С. 27—30.
- Колпакова Ю.В. Некоторые разновидности нательных крестов средневекового Пскова // РА. — 2005. — № 1. — С. 143—148.
- Колпакова Ю.В. Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X — XVIII вв. (предметы личного благочестия): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 2007. — 21 с.
- Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Произукция, технология) // Труды Новгородской археологической экспедиции. — М., 1959. — Т. II. — С. 7—119 (МИА. — № 65).
- Конецкий В.Я. Древнерусский грунтовый могильник у поселка Деревяницы около Новгорода // Новгородский исторический сборник. — 1984. — Вып. 2 (12). — С. 39—61.
- Корзухина Г.Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954. — 158 с.
- Корзухина Г.Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси (по материалам медного литья) // ВВ. — 1958. — Т. XIV. — С. 129—137.
- Корзухина Г.Ф. Некоторые находки бронзолитейного дела в Ладогe // КСИА. — 1973. — Вып. 135. — С. 35—40.
- Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI—XIII вв. — СПб, 2003. — 432 с.
- Коршун В. Древнерусские привески и амулеты XI—XIII веков // Культурология. РФ. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://www.kulturologia.ru/blogs/030713/18512/>.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987. — 238 с.
- Кудряшов А.В. Сельские поселения Лозско-Азатской озерной системы в эпоху Средневековья // Сельская Русь в IX—XVI веках — М., 2008 — С. 91—100.
- Кузнецов Г.А. О работах второго Черниговского отряда // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 358, 359.
- Кузнецов Г.О., Ситий Ю.М. Феодальна садиба XII—XIII ст. на околиці Чернігова // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992. — С. 34—41.
- Кулаков В.И. Древности пруссов VI—XIII вв. — М., 1990. — 168 с. (САИ. — Вып. Г1-9).
- Куницкий В.А. Предметы художественной пластики из Белгорода-Днестровского // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). — К., 1985. — С. 124—126.
- Куницкий В.А. Близькосхідні енколпіони на території Південної Русі // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 106—116.
- Лесман Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X—XIV вв.) // Материалы по истории Новгорода 1988. — М., 1990. — С. 29—98.
- Мазуров А.Б., Цепкин Е.А. Рыболовный промысел в XII—XVIII вв. (по данным раскопок в Коломне) // РА. — 2003. — № 4. — С. 129—138.
- Макаров Н.А. К оценке христианизации древнерусской деревни в XI—XIII вв. (Погребения с крестами и образками в могильниках Белозерья и Каргополья) // КСИА. — 1991. — Вып. 205. — С. 11—21.
- Макаров Н.А., Захаров С.Д. Накануне перемен: сельские поселения на Кубенском озере в XII — начале XIII века // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — М., 2003. — С. 131—150.
- Макаров Н.А., Гайдуков П.Г. Печать князя Михалки Юрьевича из Суздальского ополья // Слов'яни і Русь: археологія та історія: Зб. пр. на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 75-річчя. — К., 2013. — С. 190—195.
- Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1956. — С. 106—138 (Тр. ГИМ. — Вып. 32).
- Мальм В.А. Подковообразные и кольцевидные застежки-фибулы // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1967. — Т. 3. — С. 149—190 (Тр. ГИМ, вып. 43).
- Маслов С.П., Антипина Е.Е., Мусатова С.И. Остеологический материал и особенности хозяйственного уклада населения поселения Борки III // Тез. докл. межвуз. ист.-краевед. конф. — Брянск, 1988. — С. 64, 65.
- Материалы Фастовской археологической экспедиции. — Вып. 1. Многослойное поселение Кошечевка-8 / С.Д. Лысенко, Е.И. Шкляревский, М.В. Квитницкий, Д.К. Черновол. — Киев; Фастов, 2012. — 332 с., 24 табл.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — М., 1966. — 182 с. (САИ. — Вып. Е1-36).
- Мезенцева Г.Г. Канівське поселення полян. — К., 1965. — 123 с.
- Михайлов К.А. Погребение воина с конями на вершине плакунской сопки в насыпи в свете погребальных традиций эпохи викингов // Древности Поволховья. — СПб, 1997. — С. 105—116.
- Мишта А. Визначення знахідок гризунів з давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2008—2009 рр. Додаток № 18 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/88. — С. 365.
- Мишта А. Визначення знахідок гризунів з давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2010 р. Додаток № 17 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 428—430.
- Мишта А. Визначення знахідок гризунів з давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2011 р. Додаток № 31 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/1. — С. 458.
- Мишта А. Визначення слідів гризунів на кераміці з давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної

- експедиції у 2011 р. Додаток № 30 / НА ІА НАН України. — 2011/1. — С. 457.
- Мишта А.* Визначення знахідок гризунів з давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2012 р. // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2012 р. (у роботі).
- Мовчан І.І., Боровський Я.Є., Писаренко Ю.Г. та ін.* Дослідження в Києві по Рильському провулку // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — Вып. 5. — С. 191—194.
- Мовчан І.І.* Локальні оборонні споруди верхнього Києва X—XI ст. // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — С. 105—115.
- Монгайт А.Л.* Старая Рязань // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. — М., 1955. — Т. IV. — 228 с. (МИА. — № 49).
- Моця А.П.* Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв. — К., 1990. — 156 с.
- Моця А.П.* Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов: Тез. докл. науч. конф. (20—22 февраля 1991 г.). — М., 1991. — С. 7, 8.
- Моця А.П.* Автуничі — сельское поселение эпохи Киевской Руси // Природа. — 1994а. — № 5. — С. 51—53.
- Моця О.* Сучасний стан досліджень в українській археології // Український історик. — 1994б. — Ч. 120—123, № 1—4. — С. 23—30.
- Моця А.П.* Южнорусское село: результаты и перспективы исследований // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. — М., 1995. — С. 136—141. — (МАР. — Вып. 2).
- Моця О.П.* Київська Русь: результати та перспективи досліджень // УІЖ. — 1996. — № 4. — С. 41—49.
- Моця О.П., Ричка В.М.* Київська Русь: від язичництва до християнства: Навч. посібник. — К., 1996. — 224 с.
- Моця О.П., Готун І.А., Петраускас А.В.* Південний вектор зв'язків — один із показників неординарності селища Автуничі // Сугдейский сборник. — Киев; Судак, 2005. — Вып. II. — С. 248—255.
- Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. — К., 2011. — 316 с.
- Моця О.П.* Місто та його сільськогосподарська округа в середньовічному Поліссі // Середньовічні міста Полісся: Тези доп. міжнарод. наук. арх. конф. — Київ; Олевськ, 2011. — С. 52—54.
- Моця О.П.* «Ембріонний» етап формування давньоруських міст // Південноруське місто у системі міжцивілізаційних контактів. — К., 2016. — С. 7—11 (АДІУ. — Вып. 4 (21)).
- Мугуревич Э.С.* Восточная Латвия и соседние земли в X—XIII вв.: Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения. — Рига, 1965. — 146 с., XXXII табл.
- Мурашева В.В.* Древнерусские ремесленные наборные украшения (X—XIII вв.). — М., 2000. — 136 с.
- Мурашева В.В., Довгалюк В.В., Фетисов А.А.* Византийские импорты с территории пойменной части Гнездовского поселения // Краеугольный камень: Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран: В 2 т. — СПб; М., 2009. — Т. I. — С. 530—554.
- Мусин А.Е.* Археология древнерусского паломничества в Святую Землю в XII—XV веках // Богословские труды: К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847—1997). — 1999. — № 35. — С. 92—110.
- Мусин А.Е.* Археология «личного благочестия» в христианской традиции Востока и Запада // Христианская иконография Востока и Запада в памятниках материальной культуры Древней Руси и Византии: Памяти Татьяны Чуковой. — СПб, 2006. — С. 163—222.
- Мусин А.Е.* Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе // Новые Иерусалимы: Иеротопия и иконография сакральных пространств. — М., 2009. — С. 221—255.
- Мусин А.Е.* Церковь и горожане средневекового Пскова: историко-археологическое исследование. — СПб, 2010. — 360, [3] с.
- Недошивина Н.Г.* О религиозных представлениях вятичей XI—XIII вв. // Средневековая Русь. — М., 1976. — С. 49—52.
- Никольская Т.Н.* Древнерусское селище Лебедка // СА. — 1957. — № 3. — С. 176—197.
- Никольская Т.Н.* Земля вятичей: К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX—XIII вв. — М., 1981. — 296 с.
- Носов Е.Н., Овсянников О.В.* Архангельский клад 1989 г. // Славяне и финно-угры: Археология, история, культура: Докл. рос.-финл. симпозиума по вопр. археологии. — СПб, 1997. — С. 146—157.
- Носов Е.Н., Хвоцинская Н.В.* Некоторые аспекты изучения кольцевидных булавок на территории Древней Руси // Славяне и финно-угры: Контактные зоны и взаимодействие культур: Докл. рос.-финл. симпозиума по вопр. археологии и истории (7—10 октября 2004 г., Пушкинские Горы). — СПб, 2004. — С. 130—140.
- Олейников О.М.* К вопросу о назначении свинцовых грузиков X—XV вв. // КСИА. — 2014. — Вып. 232. — С. 189—194.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М.* Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). — К., 1985. — С. 30—62.
- Осипов И.Н., Станюкович А.К.* Археология территории Приокско-террасного заповедника. — Пушкино, 2005. — 75 с.
- Павленко С.В.* Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пиррофиллитового сланца (на примере поселения Прибытки-1) // Сельская Русь в IX—XVI веках. — М., 2008. — С. 241—252.
- Паломнические реликвии из перламутра XVIII—XIX вв. в собрании Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника: Каталог / Сост. Е.И. Чижикова. — Владимир, 2011. — 40 с.*
- Пашкевич Г.О.* Результаты палеоботанического исследования материалов поселения Ходосівка-Рославське, розкопки 2007 р. Додаток № 15 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / НА ІА НАН України. — 2007/247. — С. 371.
- Пашкевич Г.О.* Результаты палеоботанического исследования материалов поселения Ходосівка-08, урочище Рославське, розкопки Північної експедиції Інституту археології НАНУ. Додаток № 15 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2008 р. / НА ІА НАН України. — 2008/121. — С. 549.
- Переверзев С.В.* Дослідження літописного Чорнобиля // Дослідження Київського Полісся. — К., 2016. — С. 85—92 (АДІУ. — Вып. 3 (20)).
- Петраускас А.В.* Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006. — 196 с.
- Петрухин В.* Путь из варяг в греки // Родина. — 2012. — № 11—12 — С. 52—58.

- Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури) /* О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко та ін. — К., 1997. — 180 с.
- Північна експедиція ІА НАН України: Матеріали і дослідження.* — Вип. I: Поселення між Ходосівкою та Лісниками: дослідження 2003 р. / І.А. Готун, Д.Л. Гаскевич, О.М. Казимір та ін. — К., 2007. — 264 с.
- Поветкин В.И.* Бубенцы и колокольчики среди прочих шумящих и ударных приспособлений в обиходе древних новгородцев // Новгородский исторический сборник. — СПб, 2008. — Вып. № 11 (21). — С. 110—141.
- Покровская Л.В.* Привески-амулеты средневекового Новгорода (Неревский и Троицкий раскопы) // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: Материалы междунар. науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Г.Ф. Корзухиной (Санкт-Петербург, 10—16 апреля 2006 г.). — СПб, 2010. — С. 259—273.
- Полесье.* Матеріальна культура / В.К. Бондарчик, І.Н. Браим, Н.І. Бураковська і др. — К., 1988. — 448 с.
- Полубояринова М.Д.* Русские люди в Золотой Орде. — М., 1978. — 130 с.
- Пословська А.* Археологічні джерела у вивченні духовної культури та мистецтва Волині давньоруського часу // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Рівне, 2014. — С. 110—112 (Наук. зап. Рівненського державного гуманітарного університету. — Вип. 25).
- Похилевич Л.И.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — Біла Церква, 2005. — XXII+642 с.
- Похилевич Л.И.* Уезды Киевский и Радомысльский // Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — С. 1—182.
- Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі: До історії населення Західної Волині в X—XIII століттях. — Рівне, 1995. — 248 с.
- Прищепя Б.А.* Дорогобуж на Горині у X—XIII ст. — Рівне, 2011. — 250 с.
- Простантінова В.В.* Використання каменю на території вотчини чернігівських князів у X—XIII ст. (до питання про торговельні зв'язки) // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства: Тези доп. (грудень 1988). — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. II. — С. 33, 34.
- Рабинович М.Г.* Раскопки в Москве в 1950 году // КСИИМК. — 1952. — Вып. XLIV. — С. 116—124.
- Рабинович М.Г.* Очерки материальной культуры русского феодального города. — М., 1988. — 312 с.
- Радул О.С.* Дитячі обереги у східних слов'ян VI—XIII ст. // Вісник Черкаського університету. Сер. «Педагогічні науки». — 2012. — Вип. 230. — С. 96—102.
- Раппопорт П.А.* О типологии древнерусских поселений // КСИА. — 1967. — Вып. 110. — С. 3—8.
- Ратников В.Ю.* Определение (по фотографиям) костей амфибий и рептилий из промывок грунта поселений Ходосовка-Рославское и Софиевская Борщаговка 2015 г. // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2015 р. (у роботі).
- Рековець Л.І.* Звіт за результатами опрацювання теріологічного матеріалу, отриманого під час розкопок поселення Ходосівка-Рославське у 2015 р. // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2015 р. (у роботі).
- Родина М.Е.* Янтарные украшения из археологических коллекций Владимиро-Суздальского музея-заповедника // Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рожд. Д.А. Авдусина. — М., 1998. — С. 196—201.
- Розенфельдт Р.Л.* Янтарь на Руси // Проблемы советской археологии. — М., 1978. — С. 197—208.
- Рыбакоу Б.А.* Радзімічы // Отд. оттиск из III-го тома «Прац археологічнай камісії Беларускай Акадэміі навук». — Мн., 1932. — С. 81—151.
- Рыбаков Б.А.* Космогония и мифология земледельцев энеолита. — Ч. I // СА. — 1965. — № 1. — С. 24—45.
- Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. — М., 1988. — 784 с.
- Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. — М., 1994. — 608 с.
- Рындина Н.В.* Технология производства новгородских ювелиров X—XV вв. // Тр. Новгород. археол. эксп. (новые методы в археологии). — М., 1963. — Т. 3. — С. 200—268 (МИА. — № 117).
- Рябинин Е.А.* Языческие привески-амулеты Древней Руси // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 55—63.
- Рябцева С.С.* Древнерусский ювелирный убор. — СПб., 2005. — 384 с.
- Рябцева С.С., Савельев О.К.* Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости // Stratum plus. — 2014. — № 5. — С. 157—175.
- Салмина Е.В.* Рыболовный инвентарь из раскопок в Пскове (классификация находок и способов ловли) // Археологическое изучение Пскова. — Псков, 1994. — Вып. 2. — С. 151—170.
- Сарачева Т.Г.* Ювелирные изделия второй половины XIII—XVI вв. с территории Северо-Восточной Руси // КСИА. — 2007. — Вып. 221. — С. 73—88.
- Седов В.В.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — 328 с. (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т.).
- Седов В.В.* Распространение христианства в Древней Руси (по археологическим материалам) // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси; Сб. тезисов. — М., 1987. — С. 40—43.
- Седова М.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.) // Труды Новгородской археологической экспедиции. — М., 1959. — Т. II. — С. 223—261 (МИА. — № 65).
- Седова М.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XIII вв.). — М., 1981. — 196 с.
- Седова М.В., Беленькая Д.А.* Окольный город Суздаля // Древнерусские города. — М., 1981. — С. 95—115.
- Седова М.В.* Пережитки языческих верований в средневековой культуре Суздаля // КСИА. — 1993. — Вып. 208. — С. 77—86.
- Седова М.В.* Украшения «городского типа» X—XI веков из Суздаля и его окрестности // КСИА. — 2001. — Вып. 212. — С. 23—33.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) /* С.О. Біляева, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003. — 232 с.
- Сергеев К.* Древнерусские нательные кресты XI—XIII веков // Kulturologia.Ru: Ежедневный интернет-журнал. — 15.07.2013. — Электрон. ресурс; режим доступа: <http://www.kulturologia.ru/blogs/150713/18549/>.
- Сергеева М.С.* Формування специфіки побуту міського населення на Русі у IX—XIII ст. // Старожит-

- ності Південної Русі: Матеріали III іст.-арх. семінару «Чернігів і його округа в IX—XIII ст.» (Чернігів, 15—18 травня 1990 р. — Чернігів, 1993. — С. 147—151.
- Сергеева М.С.* Визначення дендрологічних матеріалів з розкопок селища Ходосівка-Рославське 2015 р. // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції на поселенні Ходосівка-Рославське у 2015 р. (у роботі).
- Ситий Ю.М.* Знахідки предметів рибальського промислу давньоруської доби на території Чернігівського Задесення // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали іст.-археол. семінару, присв. 70-річчю від дня народж. Г.О. Кузнецова. — Чернігів, 1995. — С. 130—132.
- Скороход В.* Садиба коваля X ст. на посаді Шестовицького городища // Середньовічні старожитності Південної Русі — України: Матеріали IV Міжнарод. студ. наук. конф. (15—17 квітня 2005 р.). — Чернігів, 2005. — С. 157—160.
- Смирнов А.С., Шінаков Е.А.* О работах Погарского отряда // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 104.
- Смирнов А.С., Нигматуллин Р.А., Сорокин А.Н., Шінаков Е.А.* Работы Деснинской экспедиции // АО 1986 г. — М., 1988. — С. 91.
- Сорокун А.* Неолітичні знахідки багатошарового поселення Рославське (за матеріалами досліджень 2010 р.) // Дні науки історичного факультету: Матеріали IV Міжнарод. наук. конф. молодих учених, присв. 20-річчю Незалежності України. — К., 2011. — Вип. IV, ч. 6. — С. 17—19.
- Спицын А.* Курганы С.-Петербургской губернии в раскопках Л.К. Иванковского / Обработал для издания А. Спицын. — СПб, 1896. — 124 с. (МАР. — Вып. 20).
- Спицын А.А.* Владимирские курганы // ИАК. — 1905а. — Вып. 15. — С. 84—172.
- Спицын А.А.* Гнездовские курганы в раскопках С.И. Сергеева // ИАК. — 1905б. — Вып. 15. — С. 6—70.
- Средневековое* поселение Настасьино / А.В. Энговатова, О.В. Двуреченский, В.В. Зайцев и др. — М., 2004. — 292 с. (Тр. Подмосковной экспедиции ИА РАН. — Т. 2).
- Стальсберг А.* О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси // Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рожд. Д.А. Авдусина. — М., 1998. — С. 277—287.
- Степаненко Н., Тихонова М., Векленко В.* Комплекс натільних хрестів «Із запорозьких поховань» в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д.І. Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2012. — Вип. 21, ч. 1. — С. 188—191.
- Стрельник М.О., Колибенко В.О., Шовкун О.А.* Виставка «Скарби землі Чорнобильської»: Археологічні дослідження літописного міста Чорнобиль у 30-кілометровій зоні відчуження після Чорнобильської катастрофи: Буклет. — [К.], [2015].
- Судаков В.В., Буланкин В.М.* К вопросу о начальном этапе славянского расселения в Среднем Поочье // Русь в XII—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2005. — С. 269—280.
- Сухобоков О.В.* До питання про пам'ятки волинцевського типу // Археологія. — 1977. — Вип. 21. — С. 56—61.
- Сухобоков О.В.* «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса у с. Каменное. — К., 2012. — 376 с.
- Тайкова С.Ю.* Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2007 р. Додаток № 16 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2007 р. / НА ІА НАН України. — 2007/247. — С. 372—379.
- Тайкова С.Ю.* Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції 2007 р. // АДУ 2008 р. — К., 2009. — С. 288—290.
- Тайкова С.Ю.* Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2009 р. Додаток № 17 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/88. — С. 355—364.
- Тайкова С.Ю.* Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2008 р. Додаток № 19 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 437—443.
- Тайкова С.Ю.* Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції ІА НАНУ 2010 р. Додаток № 26 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2011 р. / НА ІА НАН України. — 2011/1. — С. 440—447.
- Тарасенко В.Р.* Древний Минск (по письменным источникам и данным археологических раскопок 1945—1951 гг.) // Материалы по археологии БССР. — Мн., 1957. — Т. 1. — С. 182—257.
- Тарасов И.И.* Рыболовный инвентарь из раскопок в Старой Ладогге // Вестник молодых ученых (Серия: ист. науки). — СПб, 2001. — С. 69—73.
- Телегін Д.Я.* Основні результати робіт Київської експедиції 1962—1964 рр. // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 86—89.
- Терський С.В.* Лучеськ X—XV ст. — Львів, 2006. — 252 с.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в XII—XIII вв.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1975. — 34 с.
- Толочко П.П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1980. — 224 с.
- Толочко П.П.* Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (История и археология). — К., 1985. — С. 5—19.
- Толочко П.П.* Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987. — 248 с.
- Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. — К., 1989. — 256 с.
- Толочко П.П.* Задачи историко-археологического изучения Южной Руси // Проблемы археологии Южной Руси: Материалы ист.-арх. семинара «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.» (Чернигов, 26—28 сент. 1988 г.). — К., 1990. — С. 3—6.
- Толочко П.* Київська Русь. — К., 1996. — 360 с.
- Толочко П.П., Моця О.П.* Київська Русь: утворення держави // Україна: хронологія розвитку. — К., 2009. — Т. 2. — С. 145—178.
- Томашевич И.В.* Языческие привески в виде миниатюрных хозяйственно-бытовых предметов с территории Беларуси // МАБ. — 2008. — Вып. 15. — С. 287—289.
- Тропин Н.А.* Древнерусские селища XII—XIII вв. у с. Лавы // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф., посв. 90-летию XII арх. съезда. — Харьков, 1992. — С. 205.

- Тропин Н.А. Разведки в бассейне Быстрой Сосны // АО 1995 г. — М., 1996. — С. 192.
- Тропин Н.А. Сельские поселения XII—XV веков южных территорий Рязанской земли. — Воронеж, 2004. — 264 с.
- Т[утковский] П. Гвоздов // Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. — СПб, 1893. — Т. VIII. — С. 209.
- Успенская А.В. Нагрудные и поясные привески // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1967. — Т. 3. — С. 88—133 (Тр. ГИМ. — Вып. 43).
- Фехнер М.В. Крестовидные привески «скандинавского» типа // Славяне и Русь: Сб. статей к 60-летию акад. Б.А. Рыбакова. — М., 1968. — С. 210—214.
- Финно-угры и балты в эпоху средневековья / Л.А. Голубева, В.А. Могильников, В.В. Седов, Р.Л. Розенфельдт. — М., 1987. — 512 с. (Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 т.).
- Хавлюк П.И. Городище Червоне // АО 1980 г. — М., 1981. — С. 316.
- Хамайко Н. Древнерусские лунницы XI—XIII вв.: проблема происхождения и семантики // Наук. зап. з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вып. 20. — С. 319—333.
- Хамайко Н.В. До питання про семантичний контекст давньоруських лунниць з хрестами // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова): Матеріали Одинадцятій Міжнар. наук. конф. (29—31 травня 2013 р.). — К., 2013. — С. 50—53.
- Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. — М., 1988. — 544 с.
- Чайка Р. Торгові зв'язки давньоруського Листвина // АДЛУ. — 2002. — Вып. 5. — С. 151—155.
- Черненко О.Є. Про Сновськ, розкопки «княжого міста» та приєднання сіверян до Давньоруської держави // Міста Давньої Русі: Зб. наук. пр. пам'яті А.В. Кузи. — К., 2014. — С. 357—363.
- Чернов С.З. Погост Афанасия и Кирилла Александрийских в Радонеже (по данным археологических исследований 1997—1998 гг.) // РА. — 2000. — № 1. — С. 63—81.
- Чернов С.З. Усадьба А на посаде Шерны в районе обнаружения сфрагистического комплекса XII в. (исследования 2002 г.) // Русь в XII—XIV веках: взаимодействие Севера и Юга. — М., 2005. — С. 216—243.
- Шаповалов Р.Г. Обработка янтаря в средневековом Новгороде // Новгород и Новгородская Земля. История и археология: Материалы науч. конф. — 1998. — Вып. 12. — Электрон. ресурс; режим доступа: www.bibliotekar.ru/rusNovgorod/71.htm.
- Шекун О.В. Матеріальна культура сільської околиці Чернігова IX—XIII ст. // Тези наук. конф. «Чернігів — перлина української культури». — 1992. — № 2. — С. 50—53.
- Шекун О.В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали іст.-археол. семінару, присв. 60-річчю від дня народж. О.В. Шекуна. — Чернігів, 1995. — С. 9—12.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999. — 184 с.
- Шинаков С.О. До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства (грудень 1988): Тези доп. — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вып. II. — С. 17, 18.
- Шмидт Е.А. О земледелии в верховьях Днепра во второй половине I тыс. н. э. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 70—74.
- Шноре Э.Д. Асотское городище. — Рига, 1961. — 236 с. (Материалы и исследования по археологии Латвийской СССР. — Т. II).
- Шрамко Б.А., Цепкин Е.А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII—XIII вв. // СА. — 1963. — № 2. — С. 74—84.
- Штыхов Г.В. Киев и древние города Белоруссии // Древнерусское государство и славяне: Материалы симпозиума, посв. 1500-летию Киева. — Мн., 1983. — С. 54—57.
- Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля // МДАПВ. — 2007. — Вып. 11. — С. 346—357.
- Яніш С.Ю. Результати вивчення іхтіологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2009 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 13 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2009 р. / НА ІА НАН України. — 2009/88. — С. 337—339.
- Яніш С.Ю. Результати вивчення іхтіологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2010 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 14 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 420—424.
- Яніш С.Ю. Результати вивчення остеологічних матеріалів з розкопок Північної експедиції 2010 р. поселення Ходосівка-Рославське. Додаток № 15 // Готун І.А. та ін. Звіт про роботи Північної експедиції у 2010 р. / НА ІА НАН України. — 2010/2. — С. 425.
- Kernave — litewska Troja: Katalog wystawy ze zbiorów Państwowego Muzeum-Rezerwatu Archeologii i Historii w Kernave, Litwa. — Warszawa, 2002. — 216 s.
- Kovalchuk O., Gotun I., Gorbanenko S et all. Paleoenvironment of the medieval settlement Hodosivka-Roslavsk (11/12—14th cent. AD, Ukraine): the first comprehensive bioarchaeological investigation of the East Slavic village // Journal of Archaeological Science: Reports. — 2017. — 12. — P. 522—527.
- Svetikas E. XIV a. antrosios — XV a. pirmosios pusės žiedinės segės reljefinių paviršiumi Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Livonijoje // LA. — 2007. — T. 32. — P. 71—104.
- Svetikas E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. — pab. XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais. — Vilnius, 2009. — T. 1. — 660 p.
- Urbanavičius V., Urbanavičienė S. Archeologiniai tyrimai // Obelių kapinynas. — Vilnius, 1988. — 108 p. (LA. — T. 6).
- Vėlius G. Kernavės miesto bendruomenė XIII—XIV amžiuje. — Vilnius, 2005. — 112 s.

И. А. Готун

I. A. Hotun

СРЕДНЕВЕКОВОЕ СЕЛИЩЕ ХОДОСОВКА-РОСЛАВСКОЕ (к десятилетию раскопок памятника)

Несмотря на весомые результаты, достигнутые отечественными археологами в исследовании южно-русских поселений, сельская проблематика остается актуальной. Один из основных вопросов археологии древнерусского села — определение специфики каждого пункта и поиск закономерностей их развития на основе обобщений конкретных материалов.

В результате раскопок селища Ходосовка-Рославское получен обширный и наукоемкий материал, позволяющий реконструировать жизненную модель обитателей региона. Удалось проследить развитие черной металлургии, животноводства, охоты, рыбной ловли и пр., что неудивительно ввиду топографических условий расположения памятника и зафиксировать престижные вещи в слое и в заполнении объектов. Собранный коллекция характеризует разные стороны жизни и хозяйственной деятельности жителей данного пункта. Выявлены сельскохозяйственные орудия, инструменты ремесел и промыслов. Значительную часть находок ввиду универсальности могли использовать как в различных отраслях хозяйства, так и в быту. Представлены элементы костюма и обустройства жилища, вещи повседневного использования. Заслуживают внимания предметы вооружения и снаряжения всадника и боевого коня. Кроме наконечников сулиц и стрел, перекрестия меча или сабли и т. п., были зафиксированы элементы защитного доспеха, сопутствующие вещи, относимые к предметам военно-торговой среды. Среди находок показательны отражающие синкретизм православия и язычества на Руси: крестики из металла, камня, янтаря, оглавие энколпиона, а также кости с отверстиями: лисий клык, кость бобра, позвонок щуки, ростры белемнитов, бубенчик и пр.

Ввиду многоструктурности занятий жителей селища напрашивается параллель с полесскими селами, население которых, находясь в зоне рискованного земледелия, развивало ремесла и промыслы, практикуя в поисках средств к существованию различные занятия вплоть до отлова и дрессировки медведей, что отмечали исследователи даже в отношении позднего средневековья. Номенклатура зафиксированных на селище Ходосовка-Рославское вещей позволяет представить пункт как сложный организм с многоструктурным хозяйством и выраженным социальным аспектом. Это не только свидетельствует о неординарности исследуемого социально-экономического феномена, но и демонстрирует неисчерпаемость информационных возможностей поселенческих структур эпохи средневековья.

Ключевые слова: сельскохозяйственные орудия, инструменты ремесел и промыслов, бытовой инвентарь, вооружение и военное снаряжение, культовые вещи, поселение Ходосовка-Рославское, средневековое селище, древнерусское и монгольско-литовское время.

KHODOSIVKA-ROSLAVSKE MEDIEVAL SETTLEMENT (to the tenth anniversary of excavations of monument)

Despite the earnest results in study of the Southern Rus settlements made by our archaeologists, village issues are still of current importance. One in the main points of Old Rus village's archaeology is the determination of the peculiarities of each center and the search for the pattern of their development based on the generalization of the specific materials.

Excavations in Khodosivka-Roslavske settlement resulted the numerous and science-intensive material was revealed giving opportunities to reconstruct the living of the model of the people of the region. Tracing there the development of ferrous metallurgy, cattle breeding, hunting, fishing etc., which is natural due to the topographic conditions and detecting prestigious items in the layer and the filling of structures. The collection characterizes various aspects of household and economic activity of inhabitants of this settlement. Agricultural implements, tools of crafts and trades were fixed. A considerable part of the findings made of metal were for universal use and could be used in different branches of economy and in household as well. Elements of costumes, household arrangements and belongings of day-to-day use were demonstrated. Attention worthy are items of weapon, horseman and battle horse furniture. Apart from spear and arrowheads, sword guards or sabres etc., elements of protective plate armor, accompanying objects associated with military and trade spheres. Among the items remarkable are the things associated with the religious cults and evidencing the syncretism of Orthodoxy and heathendom in Rus': metal, stone, amber crosses, headings of encolpion and the drilled out bones: foxy tooth, beaver's hucklebone, pike's backbone, rostra of belemnitus, bell, etc.

In view of multi-structural practices of inhabitants of the dwelling, a parallel can be drawn with Polesye villages which inhabitants, being in the area of risky farming, were developing trades and crafts, and to earn the living were taking various practices up to entrapment of and training bears that was noted by the researchers even for the late Middle Age. The nomenclature of finds of the Khodosovka-Roslavske village represents the researched topic as the complex organization with multi-structural economy and obvious social aspect. This doesn't just evidences extraordinary nature of the studied social and economic phenomenon, but demonstrates inexhaustibility of informational opportunities of settlement structures of the Middle Age epoch.

Key words: agricultural implements, tools of crafts and trades, household inventory, military weapons and equipment, religious items, settlement Khodosivka-Roslavske, medieval village, Old Russ and Mongol and Lithuanian epoch.

Одержано 15.10.2016